

ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

ERZURUM FETİH CAMİİ
(DEMİRCİLER KİLİSESİ)

ŞEVİN TUT

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi SEÇKİN EVCİM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ORDU-2021

ÖĞRENCİ BEYAN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Erzurum Fetih Camii (Demirciler Kilisesi)” başlıklı bu çalışmayı baştan sona kadar danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Seçkin Evcim’in sorumluluğunda tamamladığımı, verileri/örnekleri kendim topladığımı, deneyleri/analizleri ilgili laboratuvarlarda yaptığımı, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallara uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ederim./....../20

Şevin TUT

(İmza)

ÖNSÖZ

Erzurum Fetih Camii (Demirciler Kilisesi) adlı bu tez çalışmamızda 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilen yenilik hareketleri sonucunda inşa edilen yapılardan biri olan araştırma konumuz ve bu dönemde inşa edilen pek çok dini yapı arasında karşılaştırma ve değerlendirme yapılarak, Anadolu'da 19. yüzyılda inşa edilen bir kültür varlığının tanıtılması, yaşatılması ve yeni araştırmalara kaynak oluşturmaya amaçlanmaktadır.

Yüksek Lisans Tezi kapsamında bana yol gösteren ve tez süresince gerek sunduğu fikirlerle gerek verdiği kaynaklarla bu çalışma için ilk günden itibaren heyecanımı ve hevesimi paylaşan, en önemlisi de sonsuz anlayışı ve sabrı için saygıdeğer danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Seçkin EVCİM' e sonsuz teşekkür ederim.

Beni her koşulda destekleyen aileme ve her türlü sıkıntımı paylaşan, çalışmam boyunca beni her daim motive eden, desteğini hiçbir koşulda esirgemeyen, karamsarlığa kapıldığımda bana hedeflerimi hatırlatıp beni kendime getiren ve tez çalışmam boyunca bana maddi ve manevi desteklerini asla esirgemeyen aileme teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	ii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
KISALTMALAR DİZİNİ.....	vi
ÇİZİMLER DİZİNİ.....	vii
GÖRSELLER DİZİNİ	viii
GİRİŞ	1
1. ERZUM İLİNİN TARİHİ VE DEMOGROFİK YAPISI	3
1.1. Coğrafi Özellikler.....	3
1.2. Tarihçe.....	4
1.2.1.Tarih Boyunca Erzurum'a Verilen İsimler	4
1.2.2. Osmanlı Dönemi Öncesi.....	5
1.2.3. Osmanlı Dönemi'nden Günümüze	9
1.3.Erzurum ili Demografik Yapısı.....	11
2. ERZURUM FETİH CAMİİ (DEMİRCİLER KİLİSESİ).....	14
2.1.Adı:.....	14
2.2.Yeri:.....	14
2.4. İlgili Kaynaklar	15
2.4.1. Yapı Hakkında Bilgi Veren Kaynaklar.....	15
2.4.2. Erzurum Azınlık Nüfusu İle İlgili Kaynaklar	16
2.5. Yapının Tarihçesi	17
2.6. Mimari Tanıtım	19
2.6.2. İç Tasvir	20
2.6.3. Dış Tasvir.....	23
2.7. Malzeme-Teknik	26
2.7.1. Malzeme.....	26
2.7.2. Teknik	26
2.8. Süsleme	28
2.8.1. Duvar Resimleri.....	28
2.8.2. Mimari Plastik.....	30
3. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA AZINLIKLARIN İMAR FAALİYETLERİ.....	32
3.1. Anadolu Örnekleri	37

3.2. İstanbul Örnekleri	40
4. KARŞILAŞTIRMALI DEĞERLENDİRME	43
SONUÇ	63
KAYNAKÇA.....	65
ÇİZİMLER.....	73
GÖRSELLER.....	78
EKLER.....	102
ÖZGEÇMİŞ	115

ÖZET

ERZURUM FETİH CAMİİ (DEMİRCİLER KİLİSESİ)

1839 tarihinde yayınlanan Tanzimat Fermanı ve 1856 tarihinde yayınlanan Islahat Fermanları ile Osmanlı topraklarında yaşayan Gayrimüslim vatandaşlarının temel hak ve özgürlükleri hakkında düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Fermanlarla Gayrimüslim halka tanınan yeni ibadet mekânı inşa etme hakkı, 19. yüzyılda Erzurum'da yeni bir Rum Ortodoks kilisesinin yapılmasına olanak sağlamıştır.

1923 yılında Türkiye ve Yunanistan Devletleri arasında imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile gerçekleşen nüfus mübadelesinin sonuçlarını birçok alanda görmektedir. Bunlardan biri de dini yapıların durumudur. Çalışma kapsamında incelediğimiz 19. yüzyılda inşa edilen Erzurum Demirciler Kilisesi mübadele sonrasında ibadethane olarak kullanılmamıştır. Kilise uzun bir süre atıl durumda bırakılmış ardından depo olarak kullanılmıştır. 1996 yılında restore edilen Rum Ortodoks kilisesi camiye çevrilmiştir. Restorasyon sırasında iç mekânda yer alan dini içerikli süslemeler ve duvar resimleri kapatılmıştır. Orijinal yapısından uzaklaşan kilise yapısal anlamda günümüze iyi durumda ulaşmıştır.

Yaptığımız saha araştırmaları ve incelediğimiz örnekler ışığında tanıtıp değerlendirdiğimiz Erzurum Demirciler Kilisesi 19. yüzyılda Anadolu'da yoğun olarak kullanılan üç nefli tonozlu plan tipinde inşa edilmiştir. Çalışmamızın amacı incelediğimiz bu yapıyı plan, mimari, teknik ve süsleme açılarından Sanat Tarihi metodu içinde inceleyerek değerlendirmek, dönemsel benzerlikler açısından karşılaştırmaktır.

Anahtar Kelimeler; Erzurum, Kilise, Ortodoks, Cami

ABSTRACT

ERZURUM FETİH MOSQUE (DEMIRCILER CHURCH)

With the Tanzimat (1839) and Islahat (1856) Edicts, regulations were made regarding the fundamental rights and freedoms of the non-Muslim Ottoman citizens. These regulations include freedom of religion, the right to build a church and to repair existing churches. Non-Muslims were given the right to build new religious buildings in return for special permission from the sultan. During this period, the population of Erzurum had a cosmopolitan structure. The right to build a new churches, which was granted to the non-Muslim people by edicts, enabled the construction of a new Greek Orthodox church in Erzurum in the 19th century. We see the results of the population exchange that took place with the Treaty of Lausanne signed in 1923 between Turkey and Greece in many areas. One of them is the situation of religious buildings. Erzurum Demirciler Church, which was built in the 19th century, which we examined within the scope of the study, was not used as a place of worship after the population exchange. The church was left idle for a long time and then used as a warehouse.

The Greek Orthodox church, which was restored in 1996, was converted into a mosque. During the restoration, religious decorations and wall paintings in the interior were closed. The church, which has moved away from its original usage, has survived in good condition. Erzurum Demirciler Church, which is the subject of our thesis in the light of the field researches we have done and the examples we have examined, was built in the three-aisled, barrel-vaulted basilica type, which was used extensively in Anatolia in the 19th century. The aim of our study is to evaluate the structure we examined in terms of plan, architecture and decoration within the Art History methods, and to establish periodic similarities with the examples we have discussed in various regions.

Keywords; Erzurum, Church, Orthodox, Mosque

KISALTMALAR DİZİNİ

Bkz.	Bakınız
Çev.	Çeviren
D.crd.	Bab-1 Defteri Ceride Odası Defterleri
E.K.V	Erzurum Kültür Varlıkları Koruma Kurulu
H.	Hicri
Haz.	Hazırlayan
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
M.	Miladi
Mt.	Metre
S.	Sayfa
Vb.	ve benzeri

ÇİZİMLER DİZİNİ

Çizim 1. Demirciler Kilisesi Planı.....	74
Çizim 2. Demirciler Kilisesi A_A Kesiti.....	74
Çizim 3. Demirciler Kilisesi Batı Cephe Rölövesi.....	75
Çizim 4. Demirciler Kilisesi Kuzey Cephe Rölövesi.....	75
Çizim 5. Demirciler Kilisesi Doğu Cephe Rölövesi.....	76
Çizim 6. Ordu Mesudiye Kilisesi	76
Çizim 7. Hagios Georgios (Licese) Kilisesi	77
Çizim 8. Turpçu Köyü Kilisesi.....	77
Çizim 9. Gavalak Kilisesi.....	77
Çizim 10. Dirlik Köyü Kilisesi	78
Çizim 11. Yazlık Köyü Kilisesi.....	78

GÖRSELLER DİZİNİ

Görsel 1. Osmanlı Dönemi Erzurum Haritası ve Kilise'nin Yeri	79
Görsel 2. Fuat Bey Tarafından Çizilen 1320 H/ 1904 M Tarihli Harita	79
Görsel 3. Erzurum Demirciler Kilisesi Uydudan Genel Görüntüsü.....	80
Görsel 4. Batı Cephe.....	80
Görsel 5. Narteks Bölümünün Kuzey Kısmı.....	81
Görsel 6. Nartheks Bölümünün Güney Kısmı.....	81
Görsel 7. Naosa Girişi Sağlayan Kapı.....	82
Görsel 8. Naostan Batıya Bakış.....	82
Görsel 9. Naostan Apsislere Bakış	83
Görsel 10. Ana Apsisten Diakonikona Geçiş	83
Görsel 11. Kuzey Köşe Odası (Prothesis)	84
Görsel 12. Güney Köşe Odası (Diakonikon).....	84
Görsel 13. Galer Katına Çıkışı Sağlayan Merdivenler.....	85
Görsel 14. Galer Katı (Gyneaion)	85
Görsel 15. Batı Cephe Genel Görünüşü	86
Görsel 16. Kuzey Cephe Genel Görünüşü	86
Görsel 17. Güney Cephe Genel Görünüşü	87
Görsel 18. Demirciler Kilisesi'nin Güneybatıdan Görünüşü	87
Görsel 19. Demirciler Kilisesi'nin Güneybatıdan Görünüşü	88
Görsel 20. Doğu Cephe Genel Görünüşü	88
Görsel 21. Doğu Cephe Genel Görünüşü	89
Görsel 22. Demirciler Kilisesi'nde Kullanılan Demir Malzeme Ayrıntısı.....	89
Görsel 23. Güney Cephe, Batıdan Birinci Sıradaki Pencere	90
Görsel 24. Apsis Yarım Yuvarlağında Yer Alan Pencere Açıklıkları.....	90
Görsel 25. Orta Nef Tonozu, Pantokrator İsa ve Dört İncil Yazarı.....	91
Görsel 26. Ana Apsiste Yer Alan Kürsü	91
Görsel 27. Mihrap ve Minber	92
Görsel 28. Batı Cephede Yer Alan Plastik Süslemeler	92
Görsel 29. Üst Örtüyü Taşıyan Sütunlardan Biri	93
Görsel 30. Sütün Kaidesi.....	93
Görsel 31. Göreme Yılanlı Kilise Aziz Georgios ve Theodoros.....	94
Görsel 32. Küpçüler Mahallesi Kilisesi, Aziz Teheodoros Tasviri.....	94
Görsel 33. İzmir Hagios Voukolos Kilisesi U Şeklindeki Nartheksi	95
Görsel 34. Niğde Konaklı Kilisesi	95
Görsel 35. Trabzon Sotka Kilisesi Kuzeybatıdan Görünüm	96
Görsel 36. Gümüşhane Krom Vadisi Gavalak Kilisesi Batı Cephesi	96
Görsel 37. Turpçu Köyü Kilise Camii Batı Cephesi	97
Görsel 38. Licese Hagios Georgios Kilisesi Batı Cephesi	97
Görsel 39. Mesudiye Kilisesi Batı Cephesi ve Nartheksi.....	98
Görsel 40. Sürmene Dirlik Köyü Kilisesi	98
Görsel 41. Vefa Camii (Hagios Theodoros Kilisesi) Batı Cephesi	99
Görsel 42. Hüdavendigar Camii Kuzey Cephesi, 14. Yüzyıl.....	99
Görsel 43. Yanartaş Kilisesi Duvar İçerisinde Yer Alan Merdiven	100
Görsel 44. Amasya Maden Camii Pantokrator İsa ve Dört İncil Yazarı	99
Görsel 45. Hagios Demetrios Kilisesi Pantokrator İsa Tasviri.....	100
Görsel 46. Küpçüler Mahallesi Kilisesi Pantokrator İsa ve İncil Yazarları	100
Görsel 47. Erzurum Protestan Kilisesi	101
Görsel 48. Amasya Gümüş Yeni (Maden) Cami.....	101

GİRİŞ

Tarih boyunca farklı devletlerin yurt edinmek için mücadele ettiği Anadolu toprakları, düzenlenen akınlarla farklı kültür ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Erzurum, önemli ticaret yollarından biri olan İpek yolu üzerinde yer almaktadır. Bu sebeple Erzurum ticaret yollarının ve kültürel zenginliğin bir kavşak noktası durumundadır. Farklı kültür ve inancı bir arada bulunduran pek çok eser mevcuttur. Çalışma konusu olarak ele aldığımız Erzurum Demirciler Kilisesi bu kültürel zenginliğin bir parçasıdır. Kilise, 19. yüzyılda Ortodoks Rumlar tarafından inşa edilmiştir. Tez çalışmamızın amacı eserin plan, mimari ve süsleme özelliklerini bilimsel olarak kayıt altına almak eseri Anadolu'nun farklı bölgelerindeki örnekler ile karşılaştırarak bilimsel bir çalışma ortaya koymak ve Sanat Tarihi literatürüne kazandırmaktır. Erzurum Demirciler Kilisesi, plan ve mimari özellikleri itibarı ile ünik bir örnek değildir. 19.Yüzyılda yapılan pek çok kilise örneği ile benzer özellikler gösteren eser Anadolu'daki son örneklerden biri olması nedeniyle incelenmesi ve tanıtılması gereken önemli bir yapıdır. Tez çalışmamız beş ana başlık ve çeşitli alt başlıklardan oluşmaktadır.

Tezin birinci bölümünde “Erzurum İli Tarihçesi ve Geçmişten Günümüze Demografik Yapısı” başlığı altında şehir hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Şehirdeki Hristiyan nüfusa ve mezheplerin dağılımlarına değinilmiştir.

İkinci bölüm kilisenin tanıtımına ayrılmıştır. İlk olarak kilisenin tarihi süreci hakkında bilgi verilmiştir. Ardından eserin ayrıntılı bir mimari tanıtımı yapılmıştır. Bu tanıtım plan ve iç tanıtım, cephe, örtü sistemi, malzeme-teknik ve süsleme gibi alt başlıklarından oluşmaktadır.

Üçüncü bölümde, Osmanlı Döneminde azınlıkların imar faaliyetleri hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Osmanlı tarihi içerisinde azınlıkların konumundan, haklarından ve gelişmelerin azınlık mimarisine etkilerinden bahsedilmiştir.

Dördüncü bölümde, “Karşılaştırmalı Değerlendirme” başlığı yer almaktadır. Kilisenin mimari özellikleri, dönem mimarisi göz önünde bulundurularak plan, mimari, cephe ve süsleme öğeleri değerlendirilmiştir. Anadolu'daki diğer örnekler ile benzerlik ilişkisi kurularak karşılaştırılmıştır. Son bölüm ise, “Sonuç”

başlığında oluşmaktadır ve bu kısımda çalışma kapsamındaki konu hakkında yapılan tespitler özetlenmiştir.

Amaç ve Yöntem

Araştırmamızın ilk amacı yapıyı tanıtmak ve sanat tarihi açısından değerlendirmektir. Bununla birlikte bir diğer amacımız tarihi eserlerin farklı dönemler içerisinde geçirdiği siyasi durumlar neticesinde maruz kaldığı tahripler ve amaç dışı kullanımlar sebebi ile âtıl duruma düşün dini yapıların, kentlerin tarihi dokusu ve şehirlere kattıkları estetik değerlerinin korunma altına alınmalarını gerekli kılınmasını sağlamaktır.

Bununla birlikte Mübadele ve tehcirle terk edilen ve Vandalizm, kötü kullanım ya da bakımsızlık gibi nedenlerle hasar gören bu gibi kiliselerin, dönemlerinin sosyal ve mimari yapısını yansıtan birer belge olmaları ve kent dokusuna yaptıkları estetik katkı nedeniyle korunmaları gerektiğine dikkat çekmektir.

Erzurum Demirciler Kilisesi incelemesi ile ilgili 2019 -2021 yılları arasında gerçekleştirilen arazi çalışması sırasında yapı incelenerek fotoğraflarla belgelendikten sonra imkânlar dâhilinde ölçüler Erzurum Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğünden alınan teknik çizimlerle desteklenmiştir.

Yapılan arazi çalışması tamamlandıktan sonra tezin konuya yönelik kaynak taraması yapılmıştır. Tezin kaynak araştırması için Ordu Üniversitesi Kütüphanesi, Ordu Gazi İl Halk Kütüphanesi, Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Erzurum Yakutiye Belediyesi, Erzurum Kültür Varlıkları Koruma Kurulu'nda ve birçok yazılı ve görsel belge üzerinde incelemeler yapılmıştır. Yapı ile ilgili belge taramaları gerçekleştirilmiştir.

1. ERZUM İLİNİN TARİHİ VE DEMOGROFİK YAPISI

1.1. Coğrafi Özellikler

Doğu Anadolu Bölgesinin kuzeydoğusunda yer alan Erzurum şehri, 25.066 km² genişliğine sahip olup 40° 15' ve 42° 35' doğu boylamı 40° 57' ve 39° 10' kuzey enlemleri arasında yer almaktadır (Atabeyoğlu, 2009, s.43).

Erzurum yüz ölçümü genişliği bakımından Doğu Anadolu'nun en büyük ili, Türkiye'nin ise dördüncü büyük ili olma özelliğini taşımaktadır (Özgül, 2016, s.139). Yer aldığı geniş topraklar ve konumu itibariyle önemli su kaynakları, verimli tarım ve otlaklara sahip olması Erzurum'un ilkçağlardan itibaren önemli yerleşim yerlerinden biri haline getirmiştir (Pehlivan, 2016, s.242).

Erzurum ili, Erzurum-Kars paltosu üzerinde yüksek bir araziye sahiptir. Deniz düzeyinden yüksekliği 2000 m'yi bulur iken, şehri çevreleyen dağların yükseklikleri 3000 m'yi aşmaktadır. Erzurum ovasının güneyinde yer alan Palandöken Dağları 3176 m Pasinler Ovası güneyinde yer alan Şahveled Dağı ise 3063 m yüksekliğindedir. Bingöl Dağlarının kuzey yarısı da yine Erzurum ili sınırları içinde kalmaktadır. Erzurum Şehri, Doğu Anadolu Bölgesinin Erzurum-Kars Bölümü'nde yer almakta olup Doğu Anadolu'da görülen karasal iklime sahiptir. Yıllık sıcaklık farkının fazla olduğu şehirde yılın en soğuk ayı Şubat ayında -26 derece, yılın en sıcak ayları ise Temmuz- Ağustos aylarıdır 27 derece arasında değişmektedir (Kayserili, 2014, s.60-62).

Erzurum'da ölçülen en yüksek sıcaklık değeri 35,6 derece ile 31 Temmuz 2000 yılında, en düşük sıcaklık değerini ise 28 Aralık 2002 tarihinde -37,2 derece olarak tespit edilmiştir. Bu değerler de araştırma sahasının şiddetli karasal bir iklimin etkisi altında bulunduğunu açıkça gözler önüne sermektedir (Kayserili, 2021, s.44).

Erzurum Şehri'nde yıllık ortalama yağış tutarı 411,1 mm olarak tespit edilmiştir. Ayrıca toplam yağış miktarının aylara göre dağılımı verilirken en fazla yağış miktarının 71,2 mm ile Mayıs ayında, en düşük yağış miktarının ise 15,0 mm ile Ağustos ayında düştüğünü görülmektedir (Kayserili, 2014, s.67). Ortalama olarak karla kaplı gün sayısı 116 günü geçmemektedir.

Yıllık buharlaşma miktarı yağış miktarının iki katı olup 1060 mm civarında iken en yoğun yaşandığı ay Ağustos ayıdır (Atalay, 1983, s.70).

1.2. Tarihçe

1.2.1.Tarih Boyunca Erzurum’a Verilen İsimler

Aras, Çoruh ve Fırat gibi önemli nehirlerin Erzurum ili sınırları içerisinde bulunması Erzurum’un tarih boyunca önemli bir uğrak noktası haline getirmiştir. Erzurum ili, sahip olduğu verimli toprakları, yer altı ve yer üstü kaynakları, askeri bakımdan korunaklı bir bölge olması nedeni ile birçok devlet tarafından istilan edilmiştir. Yönetim değişikli ile birlikte tarih boyunca birçok farklı isim ile anılmıştır.

Erzurum şehri, M.Ö. 4000’lere kadar giden bir geçmişe sahip köklü bir kenttir. Yaklaşık olarak 6000 yıllık geçmişi olan şehir, bu süreç içerisinde yirmiden fazla devlet ve imparatorluklar hâkimiyetine girmiştir. Bölgeyi yönetimi altına alan her medeniyet kendi kültürel özellikleri doğrultusunda kente isimler vermiş ve bir önceki ismi değiştirmiştir (Kayserili, 2015, s.653).

Yer adları, onomastikin bir alt dalı olan toponominin alanına girmektedir (Açıkel,2003, s.182). Toponim terimi (toponiyme), Türkçede toponimi olarak da adlandırılmaktadır. Toponim terimi Türkçe kaynaklarda, yer adı diye de ifade edilmektedir. Bu kelimenin genel tanımı yapılacak olunursa, belli bir yeri, bir yöreyi belirleyen yer adlarını inceleyen bilim dalıdır. Yer adları olarak da bilinen toponomi tarihin, coğrafyanın, folklor ve diğer bazı disiplinlerin yardımcısı olarak da önemli bir yeri bulunmaktadır (İbret, 2003, s.54)

Oldukça zengin bir kültür ve tarih birikimine sahip olan Erzurum, geçirdiği tarih seyir içerisinde birçok farklı isimle anılmıştır. Bunlardan bazıları; Karannis Karin, Garin, Karana, Karnoikalak, Kalikalâ, Arze, Arzen, Erzen-i rum bu isimlerden bazılarıdır (Gürbüz, 2016, s.132). Sakalar devrinde ise, Erzurum Ovasına eski adı olan Karun-Karannist isimleri kullanılmaya devam edilmiştir.¹

Ermeniler tarafından Erzurum’a “Garin, Karin” veya “Karnoi-Kalak” isimleri verilmiştir (Küçük, 1995, s.334). Şehrin daha sonraki sakinleri olacak olan Oğuz ve

¹ Cumhuriyetin Ellinci Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, Erzurum 1974, s.26.

Selçuklular ise kente Arz-ı Rum ya da Erzen-er-Rum diye adlandırmışlardır (Çolakoğlu,2014, s.30).

Şehir Bizanslıların eline geçtikten sonra şehre verilen önem artmaya başlamış ve şehirde önemli imar faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Bizans İmparatoru Anastasius (491-518), Theodosiopolis'i yeniden elden geçirerek şehre Anastosiopolis adını verilmiştir. Fakat şehrin eski adı olan Theodosiopolis'i kullanmaya devam edilmiştir (Özen, 2016, s.258).

Araplar döneminde “Kalikala” ismi kullanılmıştır. Bu ismi kullanmaları ile ilgili olarak iki farklı görüş öne sürülmektedir. Bunlardan ilki, şehirde üretilen halılardan adının alan “Kali” veya “Kalikala” olarak adlandırılmasıdır. Diğer bir görüş ise, Ravilerin ifade ettiklerine göre bölgedeki Rum idaresinin parçalanması üzerine bölgede çeşitli beylikler kurulmuştur. Bu beyliklerden bir tanesi de Ermenyakos beyliğidir. Beyliğin emiri öldükten sonra yerine eşi Kâlî geçmiştir. Emir'in eşi Kalikala adında bir şehir kurmuş ve manası Kâlî'nin ihsanı, hediyesi anlamına gelen Kâlî Kale adını vermiştir. Araplar Kâlî Kale kelimesini Arapçalaştırarak Kalikala olarak değiştirmişlerdir (Pamuk, 2006, s.31).

1.2.2. Osmanlı Dönemi Öncesi

Anadolu'nun en büyük ve en eski yerleşim yerlerinden biri olan Erzurum; Fırat Nehri'nin yukarı havzasında, Palandöken Dağı'nın eteğinde, meyilli bir arazi üzerinde bulunmaktadır (Pamuk, 2005, s.634). Yüzbinlerce yıldır Anadolu birçok insan kültürüne mesken olmuştur (Koşan, 1984, s.11). Erzurum, kuruluş tarihinden itibaren geçirdiği tarih süreç içerisinde birçok ekonomik, sosyal ve siyasi meselelerin meydana geldiği bir şehirdir.

Erzurum'un kuruluş yeri ve tarihi konusunda tam bir fikir birliği sağlanmış olamasa da (Gündoğdu, Bayhan, & Arslan, 2010, s.4) genel görüş günümüzden tam 4 bin yıl öncesine dayanmaktadır (Çolakoğlu, 2014, s.30). Özellikle H.Z. Koşay tarafından yürütülen 1942 yılında başlatılan Karaz Kazısı ayrıca Erzurum Atatürk Üniversitesi tarafından 1960 yılında başlatılan Pulur Kazısı Erzurum'un tarih öncesi çağlara ait tarihi kalıntıların gün ışığına çıkartılması açısından oldukça büyük bir öneme sahiptir (Koşay, 1984, s.29).

Karaz ile gün yüzüne çıkarılan kalıntıların, Karaz bölgesinin Prehistorik Eski Tunç Çağı'na kadar geriye gittiği anlaşılmaktadır. Yaşayan yerel halkın aktardıklarına göre şehrin en eski kuruluş yeri Fırat suyuna yakın ve şehre üç saat mesafesi olan Karaz köyünde kurulmuş ve daha sonra şimdiki yeri olan şehir merkezine yerleşmiştir (Beygu, 1936, s.16).

Erzurum ve çevresine ait en eski arkeolojik kalıntılara, Pasinler civarında rastlanmıştır. Erzurum Transkafkaslar ile Anadolu arasında eski çağlardan itibaren önemli bir geçiş ve konak alını olması bu alanda birçok Höyük ve arkeolojik kalıntıya sahip olmasını sağlamıştır. Pulur, Karaz Höyüğü, Güzelova, Sos ve Bulamaç önemli kazı alanlarındandır. Ayrıca Botaş'ın bölgede gerçekleştirdiği Tasmasor, Büyükdıç, Tetikom, Güllüdere kazıları, Erzurum ilinin erken devir tarihinin gün yüzüne çıkarılmasında büyük bir öneme sahiptir (Özgül, 2016, s.139).

Karaz ve Pulur ve Güzelova'da yapılan kazılar neticesinde ortaya çıkan buluntulardan bu bölgenin Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren yerleşim alanı olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Neolitik Çağ ile birlikte Anadolu'da bulunan Çayönü, Çatalhöyük gibi ilk yerleşim alanlarında gerçekleştirilen tarımsal faaliyetlerin başlamış olması, bu yerlerle iklim koşulları, coğrafi özellikler benzerliği sebebiyle Erzurum ve çevresinde yerleşik hayata ve tarımsal üretime Geç Kalkolitik Çağ'da geçilmiş olabileceği düşünülmektedir (Çiğdem & Can, 2005, s.17).

Erzurum ilinin, yerleşme tarihi açısından çok köklü bir geçmişe sahip olduğu bilinmektedir. Mezopotamya, İran, Kafkasya ve Anadolu arasında kavşak noktası olan Erzurum, tarih boyunca çeşitli kavimlerin etkisi ve hâkimiyeti altında kalmış ve iskâna tabi olmuştur. 6000 yıllık geniş zaman dilimi içerisinde Erzurum; Hurri, Urartu, Saka (İskitler), Med, Pers, Partlar ve halefleri, Roma, Bizans, Sasani, Araplar (Dört Halife Devri), Emevi, Abbasi, Selçuklu, Moğol, İlhanlılar, Karakoyunlu, Timurlu, Akkoyunlu, Safevi, Osmanlı Devleti yönetimi altına girmiştir (Özen, 2016, s.259).

Erzurum aynı zamanda Anadolu'yu diğer bölgelere bağlayan önemli ticaret güzergâhları üzerinde yer almaktadır. Erzurum, çok eski tarihlerden itibaren İran'dan gelen ticari kervanların uğradığı ve buradan yüklenen malların Erzurum yoluyla Trabzon'a götürülüp gemilere yüklendiği önemli bir kavşak noktası

olmuştur (Cahen, 2000, s.119). Özellikle Tebriz-Trabzon ilk çağlardan itibaren ticaret için önemli bir güzergâh olmuştur. Bu yola sahip olmak için Pers, Sasani, Roma, Bizans, Arap, Selçuklu devletleri sürekli bir mücadele ve savaş içinde olmuşlardır. Bu stratejik konumu ile Erzurum daima bir çatışma alanı olsa da bu ticari konumunu yüz yıllarca korumuştur (Gürbüz,2016, s.132).

Bu bölgede kurulan en eski devlet Hayaşa ve Azzi birleşik krallığıdır (Kaya A, 2018, s.2), daha sonra Hurriler ve Urartuların hâkimiyeti altına girmiştir. Urartu hâkimiyetinde uzun bir süre kalan Erzurum, M.Ö. VII. yüzyılda Kafkaslardan gelen Kimmerler ve onu takip eden İskitlerin istilasına uğramış ve hâkimiyet altında kalmıştır (Kaya A, 2018, s.3).

Erzurum, sonraki dönemlerde çeşitli ulus ve devletlerin arasında el değiştirmeye devam etmiştir. M.Ö. 585'te Lidyalılar ile Medler'in yaptığı anlaşma ile Erzurum, Medler'in hâkimiyetine girmiştir. Medlerden sonra, Pers hükümdarı Darius zamanında Erzurum bölgesi Pers krallığının on sekizinci Satraplığı (valilik) olmuştur. M.Ö. 331'de Persleri mağlup eden Makedonyalı İskender, tarafından Erzurum Makedonya İmparatorluğu sınırlarına katıldı.²

Şehir M.S. I. Yüzyılda şehir Roma İmparatorluğu yönetimine girmiştir. İmparatorluğun 395 tarihinde doğu ve batı olarak üzere ayrılmasıyla Bizans egemenliği altında kalan bölge uzun yıllar boyunca, Bizans-Sasani mücadelesine sahne olmuştur (Kaya A, 2018, s.1-3).

II. Theodosius (408–450) tarafından kurulan ve yeterince tahkim edilmeyen şehir, daha sonra I.Anastasius (491-518) ve özellikle I.Justinianus (527-565) hükümranlığı döneminde, Sasanilere karşı, İmparatorluğun savunulmasında önemli bir siper görevi görmüş Theodosiopolis yeniden güçlendirilmiştir (Eğilmez, 2007, s.194).

II. Theodosius (408–450) devrinde Erzurum ve çevresinde imar faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Kafkasya'dan ve Sasaniler'den gelmesi beklenen olası saldırılara karşı müstahkem kalelere ihtiyaç duyulmuş ve doğrultuda imar faaliyetleri gerçekleştirilmiştir.

² Cumhuriyetin Ellinci Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, Erzurum 1974, s.26.

Bizans yönetiminde “Theodosiopolis” olarak adlandırılan şehir en parlak devrini I.Justinianus (527-565) döneminde yaşamıştır. Erzurum’da su kemerleri, kale gibi askeri yapılar inşa ederek Erzurum’u yeniden imar ettirmiştir (Beygu, 1936, s.33).

“Theodosiopolis” şehir 502-503 yılları arasında Sasanilerin eline geçmiş, fakat tekrar toparlanan Bizans orduları tarafından 504 yılında Sasanilerden geri alınmıştır (Küçük, 1995, s.321).

Erzurum, yıllar boyunca Bizans ve Sasanilerin mücadelenin merkezi olmuştur. Fakat şehir sadece Bizans ve Sasaniler arasında değil aynı zamanda Dört Halife döneminde, mücadelelerin merkezi konumundadır. İslami dinin yaymak ve yeni topraklar elde etmek amacıyla Müslümanlar, Erzurum’u fet etmek gayesindeydiler. 642 yılında Müslüman Arapların, Sasani devletini mağlup etmesi ile Erzurum bu defa Arap-Bizans mücadele sahası olmuştur. Müslüman Araplar, başlangıçta Doğu Anadolu’ya geçici akınlar yapmışlardır. Ancak Hz. Osman’ın halifeliği döneminde, bölgede daha ciddi bir şekilde faaliyet göstermeye başlamışlardır. 651 yılında Habib bin Mesleme komutasındaki İslam orduları, Theodosiopolis’i ele geçirmeyi başarmışlardır (Pamuk, 2006, s.34).

Theodosiopolis, 751-752 yıllarında İmparator V. Constantinus tarafından ele geçirilmiştir. V. Constantinus (741-775) tarafından şehir onararak ve askeri yapılarda güçlendirme çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Şehir Müslümanlar tarafından kısa sürede tekrar ele geçirilmiştir. 949’da Bizans’ın Doğu Valisi Ioannes Chimiskes, Arap ordularını mağlup ettikten sonra Theodosiopolis, kesin olarak Bizans yönetimine geçirmiştir (Pamuk, 2006, s.36).

Erzurum, uzun bir süre boyunca Bizans ve Araplar arasında el değiştirmiştir. Bölgenin Türklerle ilk karşılaşmaları 1015 yılında Çağrı Bey döneminde başlamıştır (Gündoğdu, Bayhan, & Arslan, 2010). Erzurum, 1049 tarihinde İbrahim Yinal ve Kutalmış idaresindeki Selçuklu kuvvetleri tarafından yağmalanmış ve Türk ordusu Trabzon ve Tercan’a kadar ilerlemiştir. Türk kuvvetlerinin geri çekilmesi ile şehir yeniden Bizans’ın eline geçmişse de 1071 Malazgirt Savaşı’ndan sonra bütünüyle Türk idaresi altına girmiştir. Sultan Alparslan, Erzurum Ebû’l-Kasım Saltuk’a ikta olarak vermiş ve burada Anadolu’daki ilk beylik olan Saltuklu Beyliği kurulmuştur.

Türk hâkimiyetine girdikten sonra şehre “Erzen, Erzen-i Rum” ve “Erzurum” gibi adlar verilmiştir (Çoşkun, 2008, s.254). 11. yüzyıl birlikte Türk akınlarının başlamasıyla Erzurum ve çevresine, oradan da Anadolu’ya akınlar başlamıştır. Selçuklu yönetiminde olan Erzurum, 1242 yılında Baycu Noyan önderliğindeki Moğollar tarafından zapt edilmiştir (Enver, 2006, s.7).

Erzurum, Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah’ın ölümünden sonra 1468 Uzun Hasan tarafından ele geçirilmiştir. Daha sonra Osmanlı-Akkoyunlu arasında kalan şehir Akkoyunlu Devleti’nin çökmesiyle Şah İsmail idaresine geçmiştir. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah arasında 1467-1468 yıllarında yapılan savaş neticesinde, Erzurum’daki Karakoyunlu yönetimine sona ermiştir. Erzurum’da yönetimi ele alan Akkoyunlular, bölgedeki hâkimiyetleri 1473’te Osmanlı ve Akkoyunlular arasında gerçekleşen Otlukbeli Savaşını Uzun Hasan’ın kaybetmesiyle son bulmuştur (Jennings, 2020, s.134).

Erzurum ve çevresi 1502 tarihin de Safevi Devletinin yönetimi altına girmiştir. Şah İsmail, Akkoyunlu hükümdarı Sultan Elveda ile 1502 tarihinde yaptığı mücadele sonucunda Sultan Elveda’yı ikinci defa mağlup etmesi üzerine Erzurum, Erzincan, Bayburt, Tercan, Kelkit ve Kemah Safevi hâkimiyeti altına almıştır. 1514 yılında Yavuz Sultan Selim, Safevilere karşı sefere başlatmış ve çok geçmeden Safevilerin elinden bu topraklar tekrar alınmıştır (Pamuk,2006, s.409).

1.2.3. Osmanlı Dönemi'nden Günümüze

Erzurum’un, Yavuz Sultan Selim tarafından 1515 yılında Çaldıran seferinde Osmanlı topraklarına katıldığı ifade edilse de Mısır seferinden sonra 1518-1519 tarihleri arasında Osmanlı yönetimine dâhil edildiği düşünülmektedir (Küçük, 1995, s.334-335). 16. yüzyılın başlarında Osmanlı idaresi altına giren Erzurum, 400 yılı aşkın bir süre boyunca Osmanlı hâkimiyet altında kalmıştı (Pamuk, 2005, s.633) (Görsel 1).

Kanuni Sultan Süleyman, İran’ı ele geçirmek için başlattığı Irakeyn Seferi sonucunda Osmanlı Devleti mağlup olmuş ve doğuda ele geçirilen yerler tekrar İran’a verilmiştir. Bu seferin sonucunda Erzurum’da bir beylerbeyliği kurulmasına karar verilmiştir. Bu karar neticesinde 1535 tarihinde Dulkadir hanedanından Alaü’d-devle Bey’in torunu Mehmet Han’nın idaresi altında Erzurum Beylerbeyliği kurulmuştur (Pamuk, 2006, s.43).

Kanuni Sultan Süleyman döneminde kurulan Erzurum Beylerbeyliğinin şehrin hem idari hem de imar alanında gelişip yenileşmesini sağlanmıştır. Sultan Süleyman devrinde beylerbeyliği görevinde bulunan Lala Mustafa Paşa ve Ayaz Paşa'nın yaptırmış oldukları eserler günümüzde halen şehrin önemli tarihi mekânlarıdır (Kayserili, 2011, s.76).

Erzurum, Osmanlı-Safevi devletleri arasında 1578-1599 tarihleri arasında devam eden savaşlar süresince şehir bir taraftan büyük zararlar yaşarken diğer taraftan Osmanlı Hükümeti tarafından onarım ve yenilemelerle şehir tahkim edilmeye çalışılmıştır (Jennings, 2020, 41).

16. yüzyıldan itibaren yerleşim alanlarının surların dışına aktığı görülmektedir. Sur dışında yerleşim alanlarının yanı sıra esnaf ve zanaatkârlara ait dükkân ve çarşı alanları yer almaktadır. Kurulan bu ilk esnaf çarşılarından bazıları; Taş mağazalar, Gürcü kapı, Nazik Çarşı, Gülahmet, kurulan ilk çarşı alanları olarak karşımıza çıkmaktadır (Bozdemir, 2006, s.7).

Erzurum şehri Osmanlı Devleti'nin idaresi altında iken, birçok açıdan gelişme ve yenileşme göstermiştir. Bu gelişimin nedeni şehrin önemli bir ticaret güzergâhı üzerinde bulunmasıdır. Coğrafi keşiflerle bulunan yeni yollar ve alternatif güzergâhlar Erzurum'un üzerinde yer aldığı İpek Yolunun önemini kaybetmesine sebep olmuştur. Şehrin ekonomik sorunları dışında sınır bölgesi olması özellikle doğudan ve kuzeydoğudan gelebilecek tehditlerden korunmak için şehrin etrafı kalın ve sağlam sur duvarlarıyla tahkim kuvvetlendirilmiştir (Kayserili, 2011, s.76).

Surların güvenli bir şekilde inşa edilmesine rağmen, dönemin savunma sistemlerinden geri kalması ve modern teçhizatların temin edilmemesi Erzurum için yaklaşan Rus tehlikesine zemin hazırlamıştır. 1828-1829 ilkbaharında Osmanlı-Rus savaşının başlangıcında, Rus Başkumandanı Paskeviç, Kars ve Ahıska'yı zapt etmiştir. Anadolu ordu kumandanı Köse Mehmet Paşa, Erzurum Beylerbeyi Salih Paşa ve Hakkı Paşa Rus ilerlemesini durduramamışlardır. Böylelikle Erzurum tarihinde ilk defa 25 Haziran 1829'da Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Bu işgal esnasında kale surlarının bir kısmı yıkılmış olup bir kısmı da büyük tahribata uğramıştır. İşgalden sonra Ruslarla birlikte hareket eden Ermeniler, kasaba ve köylere yerleştirilmeye başlamışlardır (Özcan, 2011, s.198).

Bu Rus işgal kısa sürmüş bölge tekrar Osmanlı topraklarına girmiştir. 8 Kasım 1877 tarihinde Rus birlikleri Erzurum tabyalarına baskın düzenlemiştir. Anadolu ordu komutanı olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın verdiği önemli mücadele ile Aziziye Tabyası geri alınmış ise de şehir daha sonra Ruslara teslim edilmiştir. Savaşın sonunda 3 Mart 1878 Osmanlı Devleti ve Ruslar arasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması gereği Erzurum'u terk eden Rusların şehrin 105 km. doğusuna Horasan ve Sarıkamış arasında bulunan Karaorgan'a çekilmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Enver Paşa'nın Doğu cephesindeki başarısızlığı neticesinde şehir tekrar Rusların hâkimiyetine girmiştir. Daha sonraki süreçte ise Rusya da gerçekleşen 1917 Bolşevik Devrimi'nden sonra 1918'de bölgede Rus işgali sona ermiştir. İşgalin son bulmasından sonra Erzurum 23 Temmuz 1919 yılında Atatürk tarafından başlatılan Kurtuluş Savaşı'nın ilerleyişi hakkında önemli kararların alındığı ilk kongre olan Erzurum Kongresi'ne ev sahipliği yapmıştır. Bu yönüyle Türk tarihinde önemli bir yere sahiptir (Bozdemir, 2006, s.7-8).

Erzurum Kongresi için 3 Temmuz 1919'da 3. Ordu Müfettişi olan Mustafa Kemal Paşa Erzurum'a gelmiş Kazım Karabekir Paşa, Erzurum Valisi Münir Bey ve şehrin ileri gelenleri ile özel bir toplantı yapmıştır. 8 Temmuz 1919 da Mustafa Kemal Paşa askerlik mesleğinden istifa etmiş, 23 Temmuz 1919, Erzurum Kongresi bir okul salonunda toplanmıştır (Kayserili, 2011, s.83).

Büyük bir çaba ve özveriyle toplanan Erzurum Kongresi'nin asıl amacı sadece Doğu bölgesinin bütünlüğü değil, aynı zamanda “Vatanın bölünmez bütünlüğü” ve “Türk milletinin bağımsızlığı” amacı ile toplanmıştır. Bu amaçla ilk adım Erzurum Kongresi'nde atılmıştır. Mustafa Kemal Paşa 29 Ağustos 1919 da Erzurum'dan ayrılmıştır. Mustafa Kemal 07 Kasım 1919'da Erzurum milletvekili seçilmiştir (Bostancı, 2015, s.187).

1.3.Erzurum ili Demografik Yapısı

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıla kadar tam ve geçerli bir nüfus sayımı yapılamamıştır. Fakat bu döneme kadar yapılan sayımlar ise topraktan alınan vergilerin yeniden tespit edilmesi amacıyla, toprakların kaydedilmesi şeklinde yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nde modern olarak nitelendirilebilecek nüfus sayımları ilk defa 1831 yılında II. Mahmut döneminde yapılmıştır (Çoruh, 2002, s.99).

Erzurum Eyaleti'nde ise tam bir nüfus sayımı ancak 1836 tarihinde gerçekleştirilebilmiştir. Sayım için gönderilen Erzurum eski kadısı Halil Sıdkı Efendi Erzurum'da yaklaşık bir yıl kalarak bütün kazaları, kasabaları ve köyleri tek tek kaydetmiştir (Özger, 2006, s.241). Sayım sırasında Müslüman, Ermeni, Rum ve Yahudiler ile Osmanlı veya Rus vatandaşlığına geçmiş olup "yabancı" olarak nitelendirilen Müslim ve gayrimüslimler de kaydedilmiştir (Çoruh, 2002, s.99).

1835 tarihli Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bab-ı Defteri Ceride Odası Defteri katalogunda yer alan, 40465 numarasına kayıtlı nüfus yoklama defterinde, Erzurum'un Tanzimat öncesi demografik yapısını ortaya çıkaracak önemli veriler içermektedir. Defter, 1835 yılında Erzurum eyaletinde yapılan ve Erzurum merkez, ova köyleri, Bayburt, Tortum, Hınıs, Malazgirt, Tekman ve Kiğı kazaları ve köylerinin nüfus yoklaması sonuçlarını içermektedir (Özger, 2006, s.244). Bu çalışmada sadece Erzurum merkez ve ova köyleri nüfusu incelenmiştir. Bu belgede içeren bilgilere göre şehirde Gayrimüslim nüfusun en yoğun bulunduğu mahalle 543 kişi ile Alipaşa Mahallesi'dir. Onu takip eden 369 kişi ile Eminkurbu Mahallesi ve 212 kişi ile de Kavak Mahallesi gelmektedir. Gayrimüslimlerin oldukça yoğun olduğu yerlerden biri olan Alipaşa Mahallesi 1835'te Erzurum'un nüfus yoğunluğu bakımından en kalabalık mahallesidir (Taşkesenlioğlu, 2020, s.432). Gayrimüslim nüfusun en fazla olduğu Alipaşa Mahallesi'nde Müslümanların oranı %36'dır. Alipaşa Mahallesinde 68'i a'lâ, 264'ü evsât, 63'ü ednâ ve 148'i çocuk olmak üzere 543 gayrimüslim erkek kaydedilmiştir. 300 erkek olarak kaydedilen Müslüman nüfusun ise, 90'ı genç, 115'i çocuk, 93'ü yaşlı ve 2'si de topçu olarak kaydedilmiştir. Kavak Mahallesinde 1835'te 390 erkek bulunmakta ve nüfusun % 54'ünü gayrimüslimler (209 kişi), % 46'sını Müslümanlar (178 kişi) oluşturmaktadır (Özger, 2006). 1914 yılında yapılan resmi istatistiklerde Erzurum toplam nüfusunda Müslümanlar 673.297, Rumlar 4,864, Ermeniler 134,377 kişi olarak kaydedilmiştir (Demirel, 1996, s.605).

Erzurum kilise hukuku bakımından Antakya Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne bağlıdır. Erzurum'da Rum nüfusunun diğer etnik gruplara göre az olduğu görülmektedir. Erzurum Rumları genel olarak ticaret ve küçük endüstriyle meşgul olmuşlardır (Karpas, 2010, s.360). 1591 yılına ait nüfus bilgilerinde tahmini 1810 Gayrimüslim Yer alırken, 1642 yılına ait grafikte tahmini nüfus 1050 olarak verilmiş. Bilgehan Pamuk özellikle seyyah Tournefort'un Erzurum nüfusu

hakkında verdiği bilgilere de atıfta bulunarak; şehirde 6000 Ermeni ve 400 Rum olduğunu kaydetmiştir. Pamuk 1643 ve 1648 yıllarına ait verdiği grafiklerde ise şehirdeki gayrimüslim nüfusun mahallelere dağılımına göre toplam nüfusu 2870 ve 2575 olarak vermektedir (Pamuk, 2006, s.134). Erzurum'un Tanzimat öncesi ve sonrası nüfusunun tespitinde yardımcı kaynaklardan biri ise batılı seyyahların kaleme aldığı seyahatnameleridir. Eserlerinde şehrin nüfusu hakkında bazı bilgi ve tahminler bulunmaktadır. Ancak bu eserlerde tahmin edilen nüfus miktarının Erzurum şehir merkezini mi, yoksa merkeze bağlı köy ve kasabaları mı kapsadığı kesin olarak bilinmemektedir (Özger, 2006, s.41).

19. yüzyılın başlarında Erzurum'a uğrayan İngiliz seyyah Kinneir'e göre Erzurum'da 15 bin aile Müslüman, 3.700 aile Ermeni, 300 aile Katolik Ermeni ve 350 aile Rum olmak üzere, toplam 19.350 aile yaşamaktadır (John Macdonald Kinneir, 1818). 1827 yılında bölgeyi ziyaret eden Fransız seyyah Fontanier de Erzurum'un nüfusunun 100.000 civarında olduğunu aktarmaktadır (Victor Fontanier, 1829, s.56-57).

İngiliz konsolos James Brant'ın 1836 yılında Erzurum Konsolosluğu yaptığı sırada Erzurum ili nüfusu ile ilgili olarak verdiği bilgide, şehrin nüfusunu 130.000 olarak belirtmektedir (Brant, 1836, s.201).

Erzurum'da görev yapan diğer bir İngiliz konsolos ise Mr. Taylor'dur, 1863 yılında sürdürdüğü görev sırasında ele aldığı Mart 1869 tarihli raporunda, Ortodoks Rumlar 4.000 kişi olarak ele alırken toplam gayrimüslim nüfusu 411.000 kişi olarak belirtmektedir (Bayraktutan, 2010, s.91-95).

Vital Cuinet, 1892 yılında ele aldığı seyahatnamesinde, Erzurum şehrinde 50 mahallede 7.236 hane bulunduğunu kaydedilmiştir. Bu kayıtlara göre şehirde 33.535 Müslüman, 21.413 Gregoryen Ermeni, 2.988 Katolik, 545 Protestan, 1,417 Ortodoks Rum, 6 Yahudi, 1.078 ecnebi ve 960 yabancı olmak üzere toplam 60.097 kişi bulunmaktadır (Cuinet, 1890, s.183).

1914 yılı verilerine göre Erzurum'un toplam nüfusu 815.432 kişi kaydedilmiş olup bunun 673.297'si Müslüman, 136.618'i de Ermeni'dir (Karataş, 2018, s.51). Kemal Karpat'ın 1914 tarihli nüfus kaydına göre Erzurum ilinde yaşayan nüfus toplam olarak 815.432 kişi olarak kaydedilmiştir. Bu nüfusun 4.859 kişisini Rumlar oluşturmaktadır (Karpat, 2010, s.358).

2. ERZURUM FETİH CAMİİ (DEMİRCİLER KİLİSESİ)

2.1.Adı:

Bugünkü kullanım şekli ile Erzurum Fetih Camii'dir; aslen kilise binası olan yapı, içerisinde bulunduğu Demirciler Çarşısı nedeniyle Demirciler Kilisesi olarak adlandırılmıştır. Kilisenin orijinal adı (kime adandığı) bilinmemektedir.

2.2.Yeri:

Erzurum Demirciler Kilisesi Erzurum şehir Yakutiye ilçesi, Kongre Caddesindeki Ali Paşa Mahallesinde yer almaktadır. Kilise etrafında yer alan demirci dükkânları nedeniyle Demirciler çarşısı olarak bilinen mahallede yer almaktadır. Çarşı adından da anlaşıldığı üzere kilise etrafında çok sayıda küçük işletme ve dükkân yer almaktadır (Görsel 3).

Demirciler Kilisesinin bulunduğu Ali Paşa Mahallesi, adını 1566 yılında Erzurum Valisi olan Ali Paşa tarafından yaptırılan Ali Paşa Camii'nden almıştır. Erzurum Kongresi Binası'nı da içerisinde barındıran mahalle tarihi yerleşmelerden biridir (Kayserili, 2014, s.112).

2.3.Güncel Durumu:

Yapı bugün oldukça iyi durumda olup 1997 yılından bugüne kadar Fetih Cami olarak hizmet vermektedir. 1996-97 tarihli onarım sırasında yapıya mimari herhangi bir ekleme veya çıkarma olmamıştır fakat kilisenin uzun bir dönem boş kalmasının verdiği tahribat nedeniyle özellikle iç mekânda sıva dökülmeleri, naos bölümünün üzerinde yer alan fresklerde yıpranma ve dökülmeler görülmektedir. Dış cephede gerçekleştirilen onarım ve yenilemeler, yapı duvarlarında ağırlık kazanmış, özellikle moloz taşla inşa edilen duvarı sağlamlaştırmak için sıva ile taş araları doldurulmuştur. İç mekânda ise onarım daha geniş olup gerçekleşen tahribatı onarmak için mekân tamamen boyanarak yapıya ait fresk ve diğer süsleme unsurları sıva altında bırakılmıştır. 1997 yılında Cami olarak kullanılmak istenmesi üzerine kible duvarına ahşap bir mihrap ve minber yerleştirilmiş ve ana apsisin kuzeyinde yer alan prothesis kapatılarak imam odası olarak kullanılmaya başlanmıştır (Görsel 4).

2.4. İlgili Kaynaklar

2.4.1. Yapı Hakkında Bilgi Veren Kaynaklar

Özkan; 1994

Özkan tarafından yazılan “*Erzurum ve İlçelerindeki Hristiyan Mimarisi*”³ adlı Yüksek Lisans tezinde Demirciler Kilisesi hakkında genel bir bilgi veren ilk yayın olması açısından önemlidir. Tez içerisinde kilisenin tarihi, mimari ve süsleme özellikleri hakkında oldukça geniş ve önemli bilgiler verir.

Plan tanıtımında “üç nefli bazilikal planlı, nartheks bölümü iki sütunla üç bölüme ayrılmış olup buradan naos bölümüne giriş sağlanmaktadır” bilgisi verilmiştir. Naos iki sıra bağımsız dört sütun ile üç bölüme ayrılmış ve beşik tonoz ile örtülmüştür. Nefler ilerisinde üçlü bir Apsisle ile son bulmaktadır. Özkan süsleme kompozisyonu hakkında oldukça önemli bilgilere yer vermektedir. Naos bölümü üzerinde “Pantokrator İsa” tasviri yer alırken İsa’yı çevreleyen madalyon etrafında dört figüre daha yer verilmiştir. Bunların bir tanesi “Theotokhos Meryem” olarak tanımlanmıştır. Diğer figürler ise tahrip olmuştur. Figürlü süslemelerin dışında iç mekânda bitkisel ve geometrik süslemelerin var olduğunu tezde belirtilmektedir.

Yurttaş, Özkan, Köşklü, Tali, Okuyucu, Geyik, Kındığılı; 2008

“*Yolların Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*”⁴ adlı kitapta Erzurum’un ilinin başta tarih ve coğrafyası olmak üzere şehirde bulunan pek çok yapı hakkında bilgi verilmektedir. Başta şehirde bulunan cami, türbe, mescit, namazgâh, kilise gibi dini yapılar tanıtılmış, bunların yanında cephanelik, tabyalar, kale ve surlar gibi askeri yapılara yer verilmiştir. Şehirde yer alan çeşmeler, köprüler, evler ve anıtlar da kitapta yer alan diğer başlıklardır. Kiliselerin ele alındığı başlık altında konumuz olan Demirciler Kilisesi de bulunmaktadır. Bu kısımda aktarılan bilgiler yukarıda aktardığımız Haldun Özkan’a ait tezden yararlanılarak verilen bilgilerdir.

³ Özkan, Haldun, “*Erzurum ve İlçelerindeki Hristiyan Mimarisi*”, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994

⁴ Yurttaş, Özkan, Köşklü, Tali, Okuyucu, Geyik, Kındığılı; *Yolların Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, Kariyer Matbaacılık, Ankara, 2008

2.4.2. Erzurum Azınlık Nüfusu İle İlgili Kaynaklar

Kayserili; 2014

Kayserili “*Erzurum Şehrinin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre)*”⁵ adlı kitabında Erzurum’un Fiziki ve coğrafi özellikleri dışında, giyim kuşam ve yemek kültürü ve özellikle konuyla ilgili olan şehirde yer alan Rum nüfusuyla ilgili geniş bir bilgi vermektedir. Kayserili kitabında yer verdiği yabancı seyyah Tournefort’un Erzurum nüfusu ile ilgili verdiği bilgilerde göre Erzurum’da yaklaşık 25000 kişi yaşamakta olup bunların 18000’ü Türk, 6000’ ni Ermeni ve 400’ünün Rum olduğu bilgisini paylaşmaktadır. Kitapta yer alan diğer bir yabancı seyyah ise J. Brontise şehirdeki Ermeni nüfus hakkında bilgi vermiştir. 1835 yılında şehrin nüfusunun 15000’e düştüğünü belirten seyyah, bu düşmenin sebebini 1830 yılında şehri terk eden Rusların, şehirde yaşayan Ermenileri Rusya’ya göç ettirmesi olarak açıklamıştır.

Karpat; 2010

Karpat’ın Osmanlı Devleti’nin 1830-1914 yıllarına ait nüfus bilgilerinin yer aldığı çalışmasında, Erzurum ilinde yer alan Müslüman ve gayrimüslim nüfusu hakkında bilgi verilmektedir⁶. 1914 tarihli nüfus kaydına göre Erzurum’un toplam nüfusu toplam olarak 815.432 kişi olarak kaydedilmiş ve bu nüfusun 4.859 kişisini Rumların oluşturduğu belirtilmiştir.

Pamuk; 2006

Bilgehan Pamuk’un. “*XVII. Yüzyılda Bir Serhat Şehri Erzurum*”⁷ isimli kitabında başta ilin fiziki ve coğrafi özellikleri yanında demografik ve ekonomik özellikleri hakkında da genişçe bilgi verilmektedir. Kitabın ikinci bölümünde Erzurum nüfusu hakkında bilgi verilerek grafiklere yer verilmiştir. 1591 yılına ait nüfus bilgilerinde tahmini 1810 gayrimüslim görülürken, 1642 yılına ait grafikte tahmini nüfus 1050 olarak verilmiştir. Ayrıca yazar özellikle seyyah Tournefort’un 1701 tarihinde Erzurum nüfusu hakkında verdiği bilgilere de atıfta bulunarak; şehirde 6000 Ermeni ve 400 Rum olduğunu kaydetmiştir.

⁵ A. Kayserili, Erzurum Şehrinin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2014

⁶ Karpat, Osmanlı Devletinin 1830-1914, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010

⁷ Pamuk, XVII. Yüzyılda Bir Serhat Şehri Erzurum, Iq Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006

Pamuk 1643 ve 48 yıllarına ait verdiği grafiklerde ise şehirdeki gayrimüslim nüfusun mahallelere dağılımına bakıldığında karşılanan toplam nüfusu ise 2870 ve 2575 olarak vermektedir.

Cuinet 1890

Vital Cuinet'in "*La Turquie d'Asie*"⁸ seyahatnamesi Erzurum nüfusuyla ilgili önemli bilgiler veren kaynaklardan bir diğeridir. Vital Cuinet, 1890 yılında ele aldığı seyahatnamesinde, Erzurum şehrinde 50 mahallede 7.236 hane bulunduğunu kaydetmiştir. Bu kayıtlara göre şehirde 33.535 Müslüman, 21.413 Gregoryen Ermeni, 2.988 Katolik, 545 Protestan, 1.417 Rum Ortodoks, 6 Yahudi, 1.078 ecnebi ve 960 yabancı olmak üzere toplam nüfus 60.097 olduğu tespit edilmiştir.

Tournefort (1656-1708)

Joseph Pitton de Tournefort tarafından ele alınan "*A Voyage Into The Levant*"⁹ Fransız kralının emri üzerine kaleme alınmıştır. Bu eserdeki çizimlerden bazıları, Osmanlı, İran ve Rus imparatorluklarındaki Ermeni şehirlerini göstermektedir. Çizimler dışında şehirlerin nüfusu hakkında da bilgi veren Tournefort Erzurum nüfusu hakkında 6000 Ermeni ve 400 Rum'dan bahseder.

2.5. Yapının Tarihçesi

Kiliseye ait günümüzde herhangi bir kitabe olmamasına rağmen Erzurum Doğa ve Kültür varlıklarını koruma kurulu döküm kaydında, 1977 (EK-1) yılına ait evrakta yapının giriş kapısı üzerinde bir at tasviri ve okunamayacak derecede silik bir kitabesinin sonunda 1850 tarihi geçtiği belirtilmiştir.¹⁰ Ulaşılan 1850 tarihinden yapının bu tarih de inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir. Kilise ait olan bu kitabenin bulunduğu yerde yapının camiye çevrilmesi üzerine cami tabelası yerleştirilmiştir.

Fuat beyin Hicri 1320 (Miladi 1904) tarihli Erzurum Haritası üzerinde Ali Paşa Mahallesi Kongre Caddesi üzerinde yer alan kiliseyi Rum Ortodoks Kilisesi olarak işaretlenmiştir (Yurttaş, 2000, s.53) (Görsel 2).

⁸ Cuinet , La Turquie d'Asie, E. Lroux, Paris , 1890

⁹ J. Pitton de Tournefort ,A Voyage Into The Levant, Londra, 1741

¹⁰ Erzurum Kültür Varlıklarını Koruma Kurulunda yapıya ilişkin talep edilen evraklar ışığında kuruldan 1977 yılına ait tescil kaydı, 1990 yılına ait yapının camiye çevrilmesi talebine yönelik yapılan toplantı raporu ve 1996 yılına ait yenileme kayıtları elde edilmiştir.

Kilise çevredeki halk tarafından Demirciler kilisesi olarak adlandırmaktadır.¹¹ Demirciler Kilisesi 10.06.1977 yılında Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun aldığı A-601 sayılı kararı ile koruma altına alınmıştır. Bakımsız ve metruk bir halde kullanılmakta iken 1997-1998¹²(EK.-2) yılları arasında restore edilmiş ve camiye çevrilmiştir (Gündoğdu, Bayhan, & Arslan, 2010, s.71).

1922 yılında Türk ve Yunan devletleri arasında gerçekleşen nüfus Mübadelesi sonucunda Anadolu'dan yaklaşık 1,5 milyon Ortodoks Rum ve Yunanistan'dan da yaklaşık 400.000 yaklaşık Müslüman evlerini terk edip başka topraklara taşınmak zorunda kalmıştır (Demirözü, 2002, s.20).

Anadolu'da yaşanan bu nüfus değişimi Erzurum ilinde de demografik bir değişikliğe neden olmuştur. Kilise mübadeleden sonra uzun bir süre boş kalmış ve bu dönem içerisinde çevredeki esnaf tarafında depo olarak kullanılmıştır. Kilise 1977 ve 1996 yıllarında Erzurum Kültür Varlıkları Koruma Kurulu tarafından bakım ve onarımları gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar sırasında yapı fotoğraflanarak kayıt altına alınmış ve durumu hakkında bilgi verilmiştir.

Kilisenin Erzurum Kültür Varlıklarına 1989 tarihinde yazılan bir dilekçe ile camiye çevrilmesi talep edilmiştir (EK.3). Bu talep sonucunda Yapı Erzurum Büyükşehir Belediyesine bağlı Yakutiye belediyesi tarafından, 1997 yılında restore edilerek Fetih Camii adıyla kullanılmaya başlanmıştır. Bugün hala cami olarak işlev görmektedir.

¹¹ Kilisenin adı, yapının içerisinde yer aldığı çarşıda çok sayıda küçük işletme ve dükkân olması ayrıca bu dükkânların ağırlıklı olarak demircilikle uğraşmaları kilisenin bu isimle anılmasını sağlamıştır.

¹² Erzurum Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından restore edilmiştir.

2.6. Mimari Tanıtım

2.6.1. Plan

Erzurum Demirciler kilise doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, üç nefli bazilikal planlıdır.¹³ İçte beşik tonoz örtülü kilisenin doğu ucunda dışa taşkın üçlü bir apsis bölümü yer alırken batısında ise üst katı gynekaion¹⁴ olarak düzenlenmiş üç kemerli portiko¹⁵ tipinde bir nartheks bulunmaktadır (Çizim 1-3).

Yapı bütünüyle dikdörtgen planlı olup örtüyü taşıyan iki sıra sütün ve duvar payandalarıyla üç nefe ayrılmıştır. İç mekânda sütün ve duvar payandaları birbirine kemerlerle bağlanmıştır. Dikdörtgen bir alana oturtulan kilisenin batı cephesinde yer alan nartheks bölümünün üzeri düz dam ile örtülü ve iki katlıdır. Nartheksin ana ekseninden doğuya doğru açılan yuvarlak kemerli giriş kapısı ile naos bölümüne ulaşılmaktadır. Naos; doğu –batı doğrultusunda derinlemesine dikdörtgen planlı olup ortada bağımsız dört sütunla birbirinden ayrılmış üç neften oluşmaktadır. Orta nef yan neflere nazaran daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Neflerin üzeri, doğu batı doğrultusunda atılmış beşik tonozlar ile kapatılmıştır. Kilisenin doğu ucunda yer alan dışa taşkın üç apsis bulunmaktadır bu apsislerden ana apsis yarım yuvarlak değil de sivriltilmiş şekildedirler. Ortada yer alan ana apsis diğer iki apside göre daha geniş ve derin tutulmuştur. Üçlü apsis düzeni tamamen kapalı olamayıp kısa kalın kare ayaklar üzerine atılan yuvarlak kemerli açıklıklarla birbirleri arasında geçiş sağlanmaktadır. Yan apsislerden kuzeyde yer alan apsis kilise camiye çevrildikten sonra pimapen ile bölüntülenerek imam odası olarak kullanılmaya başlanmıştır. Kuzey ve güney cephelerde üçer tane pencere açıklığı yer almaktadır. Ayrıca ana apside üç adet ve yan apsislerde ise birer adet mazgal pencere açıklığı bulunmaktadır.

¹³ Yapının ölçüleri dıştan dışa, doğu-batı yönünde 22.5 m, kuzey-güney yönünde 13 m'dir.

¹⁴ Kiliselerde galeri katı, yapıların genellikle batısında veya yan nefler üzerinde yer alan “gynaikeion” olarak adlandırılan kadınlara mahsus mekanlardır.

¹⁵ Antik Yunan ve Roma geleneğinde girişi belirtmek için kullanılan mimari yapıdır.

2.6.2. İç Tasvir

2.6.2.1. Nartheks

Nartheks, Erken Hıristiyan ve Bizans mimarisinde kiliselerin ana mekanına açılan giriş bölümüdür.¹⁶

Nartheks kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olup, batı cephesi üç kemerli bir açıklık şeklinde düzenlenmiştir. Ortada iki sütün yanlarda ise duvar payandası üzerine atılan yuvarlak kemerlerle birbirine bağlanmış üçlü açıklığın iki yanda yer alan açıklıklar dar tutulurken orta açıklık ise daha geniş tutulmuştur.¹⁷ Sütunlarla batı cephe duvarındaki payandalar arasında da yuvarlak kemerler atılmış, böylece nartheks bir arkad görünümü kazandırılmıştır. Nartheks kuzey-güney yan duvarları 4.23 m olup kapalı tutulmuştur. Böylece nartheks tam bir arkadlı portiko yerine yarı açık bir mekân tasarımı ortaya koymaktadır. Nartheksin orijinal örtüsü bilinmemekle birlikte günümüzde alçı ile kaplanmış ahşap kirişli düz tavan şeklindedir. Bu bölümün üzerinde ise günümüzde kadınlar mahfili olarak kullanılan gynecaion kısmı yer alır (Görsel 5-6).

Nartheks doğu duvarı ekseninde tam ortada yer alan giriş kapısı ile naos kısmına geçiş sağlanmaktadır. Giriş açıklığı düz bir lento ile sınırlandırılırken kapı üç yönden birbirini takip eden iç ve dış bükey hatlardan oluşan iç içe silmelerle çevrelenmiş bir kemer ile çevrelenmiştir (Görsel 7).

2.6.2.2. Naos

Naos, bir Bizans kilisesinde sembolik olarak ele alınan ve Hıristiyan âleminin yeryüzündeki somutlaştırılmış mekânı olarak kabul edilmektedir.¹⁸

Üç nefli bir iç mekân düzenine sahip olan bu kısımda nefler birbirinden dört serbest sütün ile ayrılmaktadır. Orta nef daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Her bir nef üzeri doğu-batı doğrultusunda beşik tonoz ile örtülmüştür.

Nefleri birbirinden ayıran silindirik sütunlar (Görsel.29) basit kademeli profillerle biçimlendirilmiş kaide ve başlıklara sahip olup, kesme taş kemerlerle

¹⁶ Slobodan Curcic, "Nartex", The Oxford Dictionary of Byzantium, Sayı:2, New York-Oxford 1991, s.1438.

¹⁷ Sütün yükseklik, 1.66 m gövde genişliği 1.60 m'dir. Başlık 0.54 m en, 0.54 m uzunluğa sahiptir.

¹⁸ Slobodan Curcic, "Naos" The Oxford Dictionary of Byzantium, Sayı:2, New York-Oxford 1991, s.1436.

birbirlerine bağlanmaktadırlar (Görsel 30).¹⁹Serbest sütunlar dışında apsis önünde iki tane paye bulunmaktadır. Serbest olan bu sütunlardan atılan kemerler kuzey ve güneyde duvar payelerine bağlanır. Doğuya uzanan kemerler ise apsisleri birbirinden ayıran payandalara bindirilmiştir. Batıya uzanan kemerler ise galeri katında serbestken zemin katında batı duvar içerisinde kalan payelere oturmaktadır (Görsel 8) (Çizim 2).

Naosta kuzey ve güney duvarlarda duvar payeleri arasında üçer tane pencere açıklığına yer verilmiştir. Dışarıdan içeri doğru ışığı içeri yayacak şekilde genişleyen pencerelerin üzeri yarım yuvarlak kemerlidir. Bu pencereler dışarıdan kare formdadır.

2.6.2.3. Apsisler

Apsis, kiliselerde naosu doğuda sınırlandıran ve ibadetin yönünü belirleyen bölümdür. Orta nef hizasında ve ekseninde yer alan apsisler bazı örneklerde yan nefler hizasında da bulunabilmektedir (Karaca, 2018, s.600).

Naos bölümünün devamında yer alan apsisler her nefe denk gelecek şekilde üçlü olarak ele alınmıştır (Görsel 9). Kiliseye ait planlara baktığımızda ana apsisin yarım yuvarlak değil de sivriltilmiş bir forma sahip olduğu görülmektedir. Ortadaki ana apsis olup daha geniş tutulmuştur. Apsis yarım yuvarlağında üç tane dikdörtgen pencere yer almakta ve bunlar bugün renkli camlar ile mekânın aydınlatılmasına yardımcı olmaktadır. Ana apsis içerisinde yer alan niş zemin hizasından başlayıp yukarı doğru daralarak devam edip mazgal pencerenin alt kısmın da son bulmaktadır. Nişin önünde bugün müezzin kürsüsü yer almaktadır. Ana apsisin güney duvarında zeminden biraz daha yüksek ve muhtemelen küçük boyutlu nesnelerin konulması için yerleştirilmiş kare bir niş yer almaktadır.²⁰ Ana apsis yan apsislerden kare ayaklarla ayrılmaktadır (Görsel 10).²¹ Bu payeler doğusunda ana ve yan apsisler arasında geçiş sağlayan yuvarlak kemerli açıklıklar bulunmaktadır.

¹⁹ İç mekânda taşıyıcı sütunlar kaideler 0.78 m, gövde genişlikleri 1.53 m, yükseklikleri 4.30 m'dir.

²⁰ Bu niş kare formu olup 0.66 x 0.66 m boyutlarındadır.

²¹ Bu ayakların her bir kenarı 0.57 m yüksekliği ise 2.25 m'dir. Ana eyvanla ayan eyvanları ayıran kemer genişliği ise 2.80 m'dir.

2.6.2.3.1.Prothesis (Kuzey apsis)

Ana apsisin iki yanında yer alan, genel olarak Pastoforion olarak adlandırılan ve vaftiz, kiliseye ait değerli eşyaların saklanması, kutsal nesnelerin saklanması amacıyla kullanılan bu mekânlardan kuzeydeki Prothesis, güneydeki ise Diaonikon'dur. Ana apsisin kuzeyinde yer alan Prothesis "Eukharistia" töreninde önce gerekli hazırlıkların yapıldığı bölümdür (Karaca, 2018, s.603).

Prothesis apsisi kare ya da dikdörtgen kapalı bir mekân olmaktan ziyade önu bugün yerinde olmayan ikonostasis ile kapatılmış, doğusu apsidal biçimli bir mekân olarak tasarlanmıştır. Yan apsis batısında paye hizasına kadar olan bölüm bir pastoforion hücreğini teşkil etmiştir. Aynı durum güneydeki diakonikon için de geçerlidir (Görsel 11).

Yan apsis dışarı yarım yuvarlak şeklinde taşkın olup içten yarım kubbe dıştan ise yarım konik kiremit çatı ile örtülüdür. Yan apside ana apsisten kısa ve kalın kare bir ayak üzerine atılan yuvarlak kemerli bir açıklıkla geçiş sağlanmaktadır. Yan apsis bir adet dikdörtgen pencere ile aydınlatılmaktadır.

Demirciler Kilisesinde yer alan bu bölüm bugün pimapen kapı ve pencereli bir düzenleme ile kapatılmış olup imam odası olarak kullanılmakta ve içeriye bir adet dikdörtgen kapı ile girilmektedir.

2.6.2.3.2.Diakonikon (Güney apsis)

Din adamlarının dini törenler sırasında kullandıkları giysiler, kitaplar ve litürjik eserlerin yer aldığı bölümdür. Mimari olarak kuzey apsisle aynı özelliklere sahiptir. Prothesiste olduğu gibi diakonikon bölümüne de ana apsisten kısa ve kalın bir ayak üzerine atılan yuvarlak kemerli bir kapıyla geçilmektedir. Güney apsis dışarı yarım yuvarlak şeklinde taşkın olup içten yarım kubbe dıştan ise yarım konik kiremit çatı ile örtülüdür. Mekân doğusundaki bir adet dikdörtgen pencere ile aydınlatılmaktadır. Apsis içerisinde güney duvarında yerden yüksek tutulmuş kare formda bir niş yer almaktadır (Görsel 12).²²

²² Bu niş 0.86 x 0.84 m olan ölçülerinde ana apsiste ve aynı özelliklere sahip olup kare formudur.

2.6.2.4. Galeri Katı (Gynekaion)

Kiliselerde galeri katı, yapıların genellikle batısında veya yan nefler üzerinde yer alan “gynaieion” olarak adlandırılan kadınlara mahsus mekanlardır. Narteks üzerinde ikinci bir kat yer almaktadır. Bu ikinci kata ulaşmak için ise duvar içerisine yerleştirilmiş giriş kapısının her iki yanından karşılıklı olarak yirmi iki basamaklı birer merdiven bulunmaktadır. Merdivenlerle ulaştığımız bu bölümün örtü sistemine baktığımızda ise naos bölümünün beşik tonoz örtü sisteminin burada devam ettiği görülmektedir. Merdivenlerle ulaşılan bölümde kuzey güney duvarlar sade batı duvarı ise üç bölümlü olup dış cephede görünen, çan kulesinin destek sistemi içeriden de görülmektedir. Batı cephesinde üç adet yuvarlak kemerli kare pencere yer almaktadır.²³ Doğu kısmı ise tamamen açık ve naosa yukarıdan bakmaktadır (Görsel 13-14).

2.6.3. Dış Tasvir

2.6.3.1. Batı cephe

Kilisenin batı cephesi iki katlı olarak ele alınmıştır.²⁴ Kiliseye giriş bölümünü oluşturan alt kat birbirlerine kemerlerle bağlanmış iki sütun ile üç bölüme ayrılmıştır.²⁵ Kemerler kuzey ve güneyde köşelerde birer duvar payesine oturur. Sütun, payanda ve kemerlerle üç bölüme ayrılan narthekste orta bölüm daha geniştir. Ön cephedeki kemerlerin oturduğu sütunlardan bir tanesi profilli bir kaide üzerine otururken diğer sütun ise daha basit ve sade bir kaideye sahiptir. Sütunların aşağıdan yukarıya doğru genişleyerek yükselen başlıklara sahiptir. Bu başlıklar en alt kısımda düşey yarım daire dilimlerle hareketlendirilirken üst kısımda iç ve dış bükey profillerle yükselmektedirler. Başlıklara oturan kemerler köşelerde ve cephe duvarında duvar payelerine oturmaktadır. Bu sütun-kemer-paye düzeni ile üç bölüme ayrılan nartheks düz dam ile örtülmüştür. Nartheks doğu duvarı merkezinde çift kanatlı ahşap kapı ile naos kısmına giriş sağlanmaktadır. Giriş kapısı düz lentolu dikdörtgen bir açıklığa sahipken, kapının etrafı silmelerle hareketlendirilmiştir.

²³ Bu pencerelerden ortada yer alan 0.57 x 0.77 m iken iki yanda buluna pencereler ise 70x1.03m'dirler.

²⁴ Batı cephesi boydan boya 11.15 m uzunluğundadır.

²⁵ Sütunlarla üç bölüme ayrılan bu kısım sütunla duvar arası 2.80 m, girişi sağlayan iki sütun arası ise 4.50 m'dir.

Cephe düzeninde katlar birbirinden kare kesitli sade bir silme ile ayrılmıştır (Çizim 3).

Nartheks bölümü üzerinde yer alan ve duvar payelerinin üçe böldüğü cephenin, orta bölümün birinci kat seviyesinde küçük dikdörtgen bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Profilli bir çerçeveye sahip olan bu pencerenin üzerinde ve iki duvar payesi arasında iç bükey ve dış bükey profille oluşturulmuş bir silme kuşağı yer alır. Bu silme ile orta kısım yatayda üç bölümlü bir görünüm kazanmakta olup çatı alınlığında yer alan, bir zamanlar var olduğunu düşündüğümüz çan kulesini hem taşıyıp hem vurgulayan iki yarım sütünce de bu silme üzerine yerleştirilmiştir. Bu iki sütünce arasında alt kısımda çok yapraklı ve sade bir görünüme sahip bir çiçek motifi yer almaktadır. Bu kabartmanın hemen üzerinde ise aynı teknikte fakat daha küçük boyutta yan yana iki tane çiçek motifine yer verilmiştir. En üst kısımda korniş altında ise iki sütünce arasında kumaş feston dizisi yer almaktadır. Diğer iki yan bölümlerde ise yuvarlak kemer içinde birer pencere açıklığı yer almaktadır. Son olarak cephe iç ve dış bükey profillerden oluşan kornişle son bulmaktadır (Görsel 15).

2.6.3.2. Kuzey cephe

Kuzey cephesi²⁶ beden duvarlarından taşan duvar payeleri ile dört bölüme ayrılmıştır. Bu payeler 0,13 m dışa taşkın ve 0,55 m genişliğinde olup kesme taş malzeme kullanılmıştır. Nartheks kısmı hariç her bir bölümde yuvarlak kemerli dikdörtgen formlu birer pencere yer almaktadır. Pencere formları batı cephesinde yer alan pencerelerle benzerlik göstermektedir. Cephe, kalın iç ve dış bükey kaval silmelerle son bulmaktadır. Bu kuşak özellikle dışa taşkın olan payandaların üst kısımlarında da devam etmesi ve bu kısımda payandalar üzerinde birer konsol gibi görünmeleri cepheye hareketlilik kazandırmaktadır. Batı ve doğu cephelerinde yer alan duvar payeleri; payelerin duvar kalınlığının paye genişliğinden dar tutulması ile iç ve dış cephelerde duvar yüzeyinden taşkın görünmektedirler (Görsel 16) (Çizim 4).

²⁶ Kuzey cephe boydan boya 18.50 m uzunluğundadır.

2.6.3.3. Güney cephe

Bu cephe her yönüyle Kuzey cephesiyle birebir aynıdır. Aynı boyutta olan bu cephe²⁷ yine payandalarla²⁸ dört bölüme ayrılmış ve bu payandalarda kesme taş kullanılmıştır. Cepheler oldukça sade olmakla birlikte payandalarla üç bölüme ayrılmış olup cephede üç adet dikdörtgen formlu pencereye yer verilmiştir.²⁹ Cepheye hareketlilik kazandıran diğer bir kısım ise saçak altında bulunan yapıyı boydan boya çevreleyen iç ve dış bükeylerden oluşan silme kuşağıdır. Bu kuşağın özellikle dışa taşkın olan payandaların üst kısımlarında da devam etmesi ve bu kısımda payandalar üzerinde birer konsol gibi görünmeleri cepheye hareketlilik kazandırmaktadır (Görsel 17-18-19).

2.6.3.4. Doğu cephe

Doğu cephesinde yer alan üçlü apsis dışa taşkın bir şekilde ele alınmıştır. Ana apsis planda da görüldüğü üzere yarım yuvarlak değil de sivriltilmiş bir forma sahiptir. Bu form sahip apsislerden ortadaki diğer iki yan apsisten daha büyük boyutta ele alınmıştır.³⁰ Ana apsis beden duvarı üzerinde üç adet mazgal pencere bulunmaktadır.³¹ Bu pencerelerin her biri yuvarlak kemerli, dar ve uzun bir forma sahiptirler. Yan apsisler ana apsis ile aynı formda fakat daha küçük boyutta ele alınmıştır. Yan apsisler birer tanede mazgal pencere ile aydınlatılmıştır.³² Bu dikdörtgen formlu pencereler iç içe üç adet silme ile çevrelenmiştir.³³

Apsislerin üzerini örten çift pahlı kırma çatı cephe, üçgen alınlıkla sonlandırılmıştır. Apsisler çatıdan aşağıda tutulmuş olup apsisin üzerinde kalan üçgen alınlık kısmında üç adet yuvarlak formlu pencere yer almaktadır. Yapını tamamında yer alan ve cepheye hareketlilik kazandırmak için kullanılan saçak altında bulunan yapıyı boydan boya çevreleyen iç ve dış bükeylerden oluşan silme

²⁷ Güney cephe boydan boya 18.50 m'dir

²⁸ Güney ve Kuzey cephelerde yer alan her bir payanda 0.55 m eninde olup kenar genişlikleri ise 0.13 m'dir.

²⁹ Bu pençeler 1,70 x 1.46 m ölçülerinde yuvarlak kemerli bir çerçeve içine alınmış olup pencere açıklığı ise 1.03 x 0.70 cm ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen formdadır.

³⁰ Üçlü apsislerin dış cephede ölçülerine baktığımızda ana apsis 6.75 m iken iki yan Apsisler ise 6.15 m'dirler.

³¹ Bu pencerelerden ortada yer alan 0.94 x 0.14 m iken iki yanda yer alan pencereler ise 0.86 m' e 0.14 m'dirler.

³² Yan apsislerde yer alan dikdörtgen pencereler ise 0.85 x 0.14 cm'dirler.

³³ Bu silmeler pencere kenarlarında yer alanların her birinin arası 0,8 m iken pencere altlıklarında yer alan silmeler ise 0,5 m aralıklarındadırlar.

kuşağı doğu cephede de devam etmektedir. Bu silme kuşağı hem apsislerin yarım yuvarlaklarında hem de üçgen alınlıkta yer almaktadır (Görsel 20-21) (Çizim 5)

2.7. Malzeme-Teknik

2.7.1. Malzeme

Kilisede düzgün kesme taş, kaba yonu taş ve demir bir arada kullanılmıştır. Kesme taş yapıda köşelerde, duvar payelerinde, kemerlerde, iç mekân örtü sisteminde ve pencerelerde kullanılırken, yapının diğer kısımlarında ise kaba yonu taş kullanılmıştır. Demir ise kuzey ve güney cephelerde ince uzun şeritler halinde duvar içlerinde kullanılmıştır. Ayrıca demir malzemenin pencere korkuluklarında kullanıldığı görülmektedir. Üst örtü de ise kiremit malzeme kullanılmıştır (Görsel 22).³⁴

2.7.2. Teknik

2.7.2.1. Duvar örgüsü

Duvarlar, yapı malzemesi olarak kullanılan kaba yonu taş ile karışık derzli düzende inşa edilmiştir. Duvarlarda ağırlıklı olarak kaba yonu taş kullanılmış ve bağlayıcı olarak kireç harç kullanılmıştır.

Köşelerde ve açıklıklarda kullanılan kesme taş yapıya sağlamlık katmakta olup taşların arasında yer yer taş yongaları kullanıldığı görülmektedir. Yapıda yer alan diğer bir yapı malzemesi ise demirdir. Kuzey cephede, payandalarla üç bölüme ayrılan cephenin orta kısımda pencerenin altında demir bir şerit yer almakta olup güney cephede ise kuzey cephede olduğu gibi orta pencere altında ve nartheks duvarı üzerinde iki adet demir şerit malzeme görülmektedir.

2.7.2.2. Örtü sistemi

Kilise içten doğu-batı yönünde atılan beşik tonoz örtü ile örtülmüştür. Dışta ise çift meyilli kiremit kaplı bir çatı ile örtülmüştür.

³⁴ Demir şeritler toplam dört adet olup kuzey cephede yer alan demir şeritlerin uzunlukları 2.95 m, 2.57 m, güney cephe de yer alan demir şerit ise 1.90 m'dir. Bu şeritlerin genişlikleri 0,5 m olup eşit ölçüler sahiplerdir.

2.7.2.3. Açıklıklar

İncelenen Demirciler Kilisesi'nin her cephesinde pencere açıklığına yer verilmiştir. Bunlardan kuzey ve güneyde yer alanları üçer adet olup paralel yerleştirilmiştir. Doğu cephede apsisler ve üçgen alınlık üzerinde pencere açıklıkları yer alırken batı cephede ise galeri katında üç adet pencere yer almaktadır. Naos mekânında yer alan pencereler dışta kare formlu ve küçük boyutta olmasına rağmen içeriye doğru genişleyerek mekâna yeterli aydınlığı sağlamaktadırlar. Yapının kuzey ve güney cephelerinde üçer adet olmak üzere dıştan kare, içten ise dışarıya doğru daralan pencereler yer almaktadır. Bu pencerelerin dış yüzeyinin eni 0.47 m, boyu 1.20 m olup cephe sathından içeriye doğru 0.10 m çekilmiştir. Etrafları düzgün kesme taş bloklarla çerçevelenmiş olup cephe ile aynı satıhta yer alan bu kesme taşlarla pencere çerçevesi bağlantısı içe doğru hafifçe kıvrılan bir pahla sağlanmıştır. Pencerenin etrafını saran bu düzenlemelerin üst kısımları, pencere açıklığı ile aynı genişlikte birer kemer ile sınırlandırılmıştır. Bu kemerler ile pencere lentosu arasında kalan yarım daire kısımları (tympanumlar) boş bırakılmıştır (Görsel 23).

Batı cephede yer alan kapı açıklığı dikdörtgen formlu olup kapı üzeri düz lento ile son bulur. Lentonun üzerinde düz ve sade bir tympanum bulunmaktadır. Giriş kapısı çevreleyen kemer, iç ve dış bükey profilli silmelerle hareketlendirilmiştir. Giriş bölümünün üst katını teşkil eden birinci katın batı cephesinde üç adet pencere yer almaktadır. Orta bölümde yer alan pencere, sade ve dikdörtgen forma sahip olup yanlarda yer alan pencereler ise kuzey ve güney cephelerde kullanılan formlarla aynı özelliklere sahiptir. Bu pencerelerden ortadaki 0.57 x 0.77 cm ölçülerinde, yan pencereler ise 0.70 x 1.03 cm ölçülerindedir.

Ana apsiste ve yan apsislerde yer alan pencereler yaklaşık 0.86 x 0.14 cm ölçülerine sahip olup her biri dikdörtgen formdadır (Görsel 24).

Doğu cephesinde apsislerde yer alan pencere açıklıkları dışında üçgen alınlık altında üç adet yuvarlak pencere açıklığına yer verilmiştir. Bu pencerelerin üst kısımlarında Yuvarlak formu takip eden silmeler bulunmaktadır.

2.8. Süsleme

2.8.1. Duvar Resimleri

Kilise camiye çevrildiği sırada, iç mekânda yer alan fresklerin üzeri kapatıldığından dolayı günümüze ulaşmamıştır. Araştırmalara göre kilisenin iç mekânı, camiye çevrilmeden önce fresklerle süslü olduğu belirtilmektedir. Özellikle sütun gövdeleri ve başlıklarında, fresk tekniğinde işlenmiş geometrik kompozisyonların varlığı bilinmektedir. Kilisenin en önemli freskleri naos bölümünün üzerini örten tonoz üzerinde yer almaktadır. Orta nef de beşik tonozun tam ortasında yer alan “Pantokrator İsa” tasviri kilisenin en önemli freskini oluşturmaktadır (Görsel 25). İsa dairesel madalyon içerisinde elleri iki yana açılmış “Takdis” işareti yapmaktadır. Genellikle bu tür sahnelerde İsa sağ eli ile takdis yaparken, sol elinde ise İncil yer almaktadır. Ancak burada İncil bulunmamaktadır. İsa’nın başını çevreleyen hale içerisinde İsa’nın “IC-XC” monogramı³⁵ bulunmaktadır (Gündoğdu, Bayhan, & Arslan, 2010, s.105). Ortodoks ikonalarında kutsal kişileri tanıtmak için hale ile birlikte monogramları da verilmektedir (Ateş, 2018, s.21).

Hristiyan İkonografisinde Pantokrator İsa tasviri Hristiyan İkonografisinin en önemli ve en önde gelen tasvirini oluşturmaktadır. Hristiyan İkonografisinde Pantokrator İsa’nın iki farklı tipte betimlendiği görülmektedir. Bunlardan ilki Tahtta oturan İsa figürüdür. Bu tasvirlerde İsa bir eliyle açık İncil tutmaktayken, diğer eliyle de bütün inananları kutsar şekilde tasvir edilir. İkincisi ise Pantokrator İsa’nın sadece baş ve göğüs kısmının ele alındığı büst şeklinde bir madalyon içerisinde betimlendiği formdur. Bu tipte de İsa bir eliyle takdis ederken diğer elinde ise kapalı bir İncil tutmaktadır (Çavuşoğlu, 1997, s.18).

Pantokrator İsa tasvirlerinde genellikle İsa’nın başının çevreleyen içerisinde haç bulunan bir hale yer almaktadır. Hale içerisinde yer alan haç İsa’yı azizlerden ayırmaktadır. Genellikle hale etrafında İsa’nın “IC-XC” monogramı yer almaktadır. Pantokrator İsa tasvirinde İsa’nın üzerinde khiton adı verilen ve genellikle açık ya da kırmızı tonlarda olan göğsünün bir kısmını açık bırakan dökümlü bir tür Antik

³⁵ IC-XC” monogramı: IC XC şeklinde karşımıza çıkan bu monogram tipi Yunanca “IHCOC XPICOC” (İsa Mesih) kelimelerinin ilk ve son harfleri ile oluşturulan bir kısaltmadır. İsa’ya özgü monogramlar kristogram olarak adlandırılır.

Yunan kıyafeti bulunmaktadır. Khiton üstünde ise yine Antik Yunan kıyafetlerinden biri olan himation bulunmaktadır. Himation kalın ve uzun pelerin biçiminde ve genellikle koyu veya açık mavi renktedir (Çavuşoğlu, 1997, s.20).

Bizans mimarisinde kubbede tahta oturan Pantokrator İsa tasvirine oldukça az rastlanmaktadır. Bugüne kadar bilinen en eski örnekler 11. yüzyıla tarihlenen Miriokefalon Manastır kilisesi ve yine aynı döneme tarihlene Yunanistan'da yer alan Hagios İerotheu kiliseleri kubbelerinde bu sahne bulunmaktadır. Diğer bir form ise büst şeklinde işlenen Pantokrator İsa tasviri, oldukça fazla kullanılmış ve Bizans tarihi boyunca farklı dönemlerde yoğun bir şekilde kullanılmıştır.

Bu kompozisyonuna sahip en eski örnek Atina yakınlarındaki Daphni Manastırı'nda yer alan Pantokrator figürüdür (1080-1100). Burada İsa antik klasik tarzda sert bir yüz ifadesine sahiptir. Sağ eliyle takdis işareti yaparken sol elinde ise değerli taşlarla süslü kapalı bir İncil tutmaktadır. Kariye müzesinde yer alan Pantokrator İsa 14. yüzyıla ait en güzel örneklerdendir. Madalyon içerisinde haçlı haleye sahip İsa'nın büyük gözler, etli dolgun dudaklar, uzun bir burun ve hafif sola dönük bir şekilde işlendiği görülmektedir (Çavuşoğlu, 1997, s.29).

Demirciler Kilisesinde Pantokrator İsa tasviri, fresk tekniğinde işlenmiştir. Kültür Müdürlüğünden temin edilen kaynaklarda kiliseye ait resimlerin siyah beyaz olmalarından dolayı resimlerde kullanılan renkler seçilmemektedir. Kompozisyona bakıldığında, İsa tam merkezde olacak şekilde büyük bir madalyon içerisinde etrafı on sekiz adet ışın ve bu ışınların uçlarında yer alan Kerubi (melek) figürleri ile çevrelenmiştir (Gündoğdu, Bayhan, & Arslan, 2010, s.72). Tasvirde İsa'nın başının etrafında hale bulunmaktadır. Resimlerden anlaşıldığı kadarıyla İsa peygamberin üzerinde oldukça dökümlü bir kıyafet bulunmaktadır. İsa ellerini iki yana açmış şekilde resmedilmiştir. Yüz ifadesine bakıldığında badem gözler ve uzatılmış yüz hatlarıyla sakin bir duruş sergiler formda işlendiği görülmektedir.

Kompozisyonun devamında İsa'yı çevreleyen bu madalyonun dört köşesinde yer alan madalyon içerisinde dört figüre daha yer verilmiştir. Figürlerin büyük oranda tahrip olması, elde olan resimlerin siyah beyaz olmaları ve net olmamaları nedeni ile figürler hakkında kesin bir bilgi verilememektedir. Bunların bir tanesinde "Theotokhos Meryem" işlendiği iddia edilmiştir (Özkan H, 1994, s.16). Fakat bu tür sahnelerde çoğunlukla İsa'nın etrafında dört İncil yazarına yer verildiği

bilinmektedir. Demirciler kilisesindeki Pantokrator İsa tasvirinin etrafında, köşelerde yer alan bu figürler dört İncil yazarı; Matta, Markos, Luka ve Yuhanna olmalıdır. Kilisenin iç mekânında yer alan diğer süslemeler sütun ve kemerlerde yer almaktadır. Süslemelerde ağırlıklı olarak geometrik biçimlere yer verildiği görülmektedir.

Kilise camiye çevrildikten sonra Güney duvara eklenen ahşap mihrap nişi oldukça sade olup kare dikdörtgen formlu kavsaralı bir nişe sahiptir. Mihrap nişini üç yönden çevreleyen kalın bordürde sekiz kollu yıldız ve geometrik bezemelerin kullanıldığı kalın bir çerçeve ile çevrilmiştir.

Kilise camiye çevrildikten sonra Güney duvara eklenen ahşap mihrap nişi oldukça sade olup kare dikdörtgen formlu kavsaralı bir nişe sahiptir. Mihrap nişini üç yönden çevreleyen kalın bordürde sekiz kollu yıldız ve geometrik bezemelerin kullanıldığı kalın bir çerçeve ile çevrilmiştir.

Minber ise mihraba bitişik şekilde yerleştirilmiştir. Klasik minber özellikleri barındırmakta ve ihtiyacı karşılamak üzere standart özellikleri barındırmaktadır.

Ana apside yerleştirilmiş vaaz kürsüsü ise mihrap ve minber de kullanılan süslemeler burada da kullanılmıştır. Kürsünün her bir yüzünde birbirini takip eden geometrik süslemelerle yüzeylerde hiçbir alanı boş bırakılmamaya dikkat edilmiştir (Görsel 26-27).

2.8.2. Mimari Plastik

Mimari plastiğin yer aldığı diğer bir kısımlar ise sütun başlık ve kaideleridir. Nartheks kısmı orta bölüm daha geniş olup kemerler bir tanesi profilli bir kaide üzerine otururken diğer sütun ise daha basit ve sade bir kaideye sahiptir. Bu sütunlar aşağıdan yukarıya doğru genişleyerek yükselen bir başlığa sahiptirler. Bu başlıklar en alt kısımda düşey yarım daire dilimlerle hareketlendirilirken üst kısımlar ise iç ve dış bükey profillerle yükselmekte olan başlıklara sahiptirler.

Naos bölümünde yer alan sütun başlık ve kaidelerine baktığımızda sütun kaideleri en alt kısımda 0.60 x 0.56 m ölçülerinde kareye yakın bir bölümle başlayıp önün üzerinde ikinci bir kısım devam etmektedir. Bu kısım aşağıdan yukarı doğru daralan bir forma sahiptirler. Başlık kısımları ise kaideden farklı olarak aşağıdan yukarı genişledikleri görülmektedir. En alt kısımda 0.54 x 0.54 m ölçülerinde ilk

sıradan sonra ikinci sıra 0,6 x 0.60 m ölçülerinde ve bir sonraki ise 0.76 x 0.76nm ölçüleri sahip olup her bir kısım iç bükey bir silme ile birbirini takip etmektedirler.

Mimari plastik unsurlar kilisenin dış cephelerinde pencerede yoğunlaşmaktadır. Kuzey ve güney cephelerde yer alan pencere açıklıklarının etrafı düzgün kesme taş bloklarla çevrelenmiş olup cephe ile anı satıhta yer alan bu kesme taşlar pencere çevresi bağlantısı içe doğru hafifçe kıvrılan bir pahla sağlanmıştır. Pencerenin etrafını saran bu düzenlemeleri üst kısımları, pencere açıklığı ile aynı genişlikte birer kemer oluşturmaktadır. Bu kemer ile pencere lento arasında kalan yarım daire kısımlar (tympanumlar) boş bırakılmıştır.

Doğu cephesin de ise dikdörtgen pencere açıklıkları iç içe kemerlerle çevrelenerek hareketlendirilen cephe apsislerin hemen üzerinde saçak altında yuvarlak pencereler de birer kemer içine alınmıştır.

Batı cephesi diğer üç cepheye nazaran mimari plastiğin biraz daha yoğun olduğu görülmektedir. İki katlı olarak ele alınan cephenin üst katı süsleme kompozisyonuna baktığımızda, dışa taşkın sütünce yer almaktadır. Bu sütuncelerin arasında alt kısımda alçak kabartma şeklinde işlenmiş ortası katmerli çok yapraklı çiçek motifi, yer almaktadır. Bu çiçeğin hemen üzerinde daha küçük fakat diğeriyle aynı özelliklere sahip iki tane yan yana dairesel çok yapraklı çiçek motifi yer almaktadır. Bu alan son olarak en üst kısımda çatı kornişinin hemen altında bir kumaş feston perde motifiyle son bulmaktadır (Görsel 28).

Son olarak da yapının cephelerini tamamen dolaşan üçlü bir korniş yer almaktadır. Altta bir dış bükey profille başladıktan sonra art arda iki iç bükey profille devam eden korniş; sonrasında düz bir yüzeyle tamamlanmıştır.

3. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA AZINLIKLARIN İMAR FAALİYETLERİ

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'un fethinden üç gün sonra çıkardığı ferman ile şehirde yaşayan Gayrimüslim dahil bütün halkların serbestçe yaşamlarına devam etmeleri ve fetihden önceki yaşamlarına dönemleri ve aynı şekilde din ve ibadetlerini özgürce yaşamaları için devlet güvencesi sağlamıştır. Fetihden sonra halka duyurulan "Ahidname-i hümayun" fermanıyla Gayrimüslimlerin can ve mallarına dokunulmayacağı, örf ve adetlerine uygun bir şekilde yaşayabileceklerini ve kendi dini liderlerini kendilerinin seçebilecekleri bu fermanla Gayrimüslim halka duyurmuştur (Pekak, 2009; Bulunur, 2009, s.67).

Ahidname' nin ; 14. maddesi olan *"Koruyam gayrı memleketlerim gibi ve kilisalar ellerinde ola ayinlerince okıyalar amma çan ve nakus çalınıyalar ve kilisaların alub mescid etmiyem bunlar dahi"* ve 15. maddesi olan *"Yeni kilise yapmayalar ve Ceneviz bezirganları deryadan ve kurudan reneberlik idüp geleler ve gideler gümrüklerin adet üzre vireler anlar ki mesne ta' addi etmiye"* hükümlerinde, Gayrimüslimlerin dini yapılarıyla ilgili kurallara yer verilmiştir (Evcim, 2004, s. 41; Bulunur, 2009, s. 68; Pekak, 2009, s. 173)

Osmanlı dönemi içerisinde her ne kadar Gayrimüslim halklara sosyal ve dini yaşamlarını rahatça sürdürme hakkı sunulmuş olsa da Müslümanlarla aralarında kesin ve değişmez kurallarla yaşamaktaydılar. Her şeyden önce belli kısıtlamalarla karşı karşıya olup Müslümanlardan aşağı konumdaydılar. Cemaatler arasındaki farklılığı belirlemek amacıyla getirilen kurallar cemaatlerin sınırlarını belirliyordu (Turan,2011, s.11). Örneğin, Zimmiler genellikle şehirlerin kenar mahallerinde yaşarken, taşrada ise kendi köylerinde yaşamaktaydılar. Müslümanlar için kutsal sayılan bazı yerlere yerleşmeleri kısıtlanmıştır. Gayrimüslimlerin evlerinin renk ve yüksekliğinin Müslüman evleri ile aynı olmayacağı belirtilirken, şapka ve kavuklarının renginden, hamamlarda kullandıkları havluların renklerinin farklı olmasına kadar düzenlemeler yapılmıştır (Bozkurt, 1993, s.51). 1568 tarihli bir fermanla Hristiyanların yakalı kaftan, ince tülbent, kıymetli kumaştan elbise, kürk ve sarık giymeleri yasaklanmıştır. Osmanlı devletinde zimmilerin oturdukları meskenlere ve yerleştikleri bölgelere bakılacak olursa, genellikle şehrin kenar semtlerinde, Rum, Ermeni, Yahudi mahallelerinde gruplar halinde yaşadıkları anlaşılmaktadır (Demirdağ, 1990, s.25). Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim halka

uygulanan yasakların uygulanışı dönemsel olarak farklılıklar bulunmaktadır özellikle istimalet politikası, uygulandığı görülmektedir.³⁶

Din ve ibadet özgürlüğü açısından zimmilerle ilgili karşımıza çıkan kısıtlamalar, daha çok yeni kilise yapılmasına izin verilmemesi ve mevcut ibadethanelerinin tamiri için Osmanlı yönetiminden izin almalarına ilişkindir. Nitekim Osmanlı idaresi yeni kilise ve havra yapımına çok kısıtlı düzeyde izin vermiştir. Ayakta olan ibadethanelerin tamiri hususunda da kapsamlı bir prosedür ile padişah veya sadrazamlık makamından izin alınması gerekmiştir. Tamirlerin "bilâ-tevsî" ve lâ-terfî" yani mevcut olanı genişletmeksizin ve yükseltmeksizin yapılmasına izin verilmiştir (Olgun, 2010, s.224).

Zimmi vatandaşlar, Müslümanları rahatsız etmeden ve kendi dinlerinin propagandasını yapmadan dinleri ile ilgili litürjik öğeleri kullanabilmişlerdir. Ebüssuud Efendi, konu ile ilgili fetvalarında gayrimüslimlerin çan yerine delikli tahtalardan yaptıkları bir alete tokmakla vurarak çıkardıkları seslerle Hristiyanları kiliseye davet edebileceğini ancak bu davetin Müslümanları rahatsız etmeden yapılması gerektiğini dile getirmiştir (Konan, 2011, s.270).

Kiliselerin tamiri ve yeniden inşalarıyla ilgili siyasetin ana ilkeleri bütün devirler için geçerli ve değişmez bir genellik taşımaktadır ve buna dair olan uygulama prensiplerinin ise kaynağını şer'i hukuktan, dolayısıyla Gayrimüslimler için uygulanmakta olan zimmi hukukundan aldığı bilinmektedir. Bu anlamda şer'i hukukun bütün devirler için geçerliliği söz konusu olduğundan, kiliselerin tamiri ile ilgili uygulama prensipleri genelde aynı kalmıştır (Beydilli, 2000, s.256).

Azınlıkların dini yapılarının iç mekân düzenlemelerine devlet tarafından müdahale edilmez, sadece yeni yapılacak olan ibadethaneler ve mevcut olanları bakım ve onarımı için bazı kısıtlamalar uygulanmıştır. Bunlardan Bazıları; ibadethanelerin onarımı sırasında eski yapısına uygun biçimde kalması, onarım sırasında ek bölümler yapılmamasına dikkat edilmiştir (Demirdağ, 1990, s.27).

Gayrimüslim cemaat, bölgedeki tahrip olmuş kilisesinin tamir edilmesi için ilk olarak kendi dini liderlerine veya mahalle kadılarına başvuruda bulunurdu. Bu başvuruda kilisenin tamiri için deprem, yangın ya da yıkılma tehlikesi gibi

³⁶ İstimalet Politikası: Osmanlı hoşgörüsü politikasıdır. Osmanlı halkını özellikle de Gayrimüslim halkı gözetme, onlara karşı hoşgörülü davranma anlamında kullanılmaktadır.

gerekçelerden hangisine ihtiyaç duyulduğu belirtilmekteydi. Bu gerekçe ve daha sonra yapılacak teknik teftiştten sonra tamir işlemi resmileştirilirdi. Kilisenin sorunları tespit edildikten sonra cemaatin lideri olarak patriklik tarafından Divan'a müracaat edilerek tamir ve inşa talebinde bulunulurdu (Olgun, 2010, s.227). Divan'a başvuru yapıldıktan sonra talepte bulunulan mabedin etrafında yer alan Müslümanların huzurunda tamir edilecek yapının inşa özellikleri, en, boy ve yükseklik gibi ölçülerinin belirlendiği bir keşif yapıldı. Aynı zamanda söz konusu yapının sadece kendi sınırları içerisinde kaldığı Müslümanlar ait veya vakıf arazilerine ihlalde bulunmadığı tespit edilirdi (Olgun, 2010, s.228).

Patrik tarafından Divana başvuru yapıldıktan sonra talepte bulunulan mabedin etrafında yer alan Müslümanların huzurunda tamir edilecek yapının; eni, boyu ve yüksekliği gibi eski ölçülerinin belirlendiği bir keşif yapıldı. Aynı zamanda söz konusu yapının sadece kendi sınırları içerisinde kaldığı Müslümanlar ait veya vakıf arazilerine ihlalde bulunmadığı tespit edilirdi (Olgun, 2010, s.229).

Tamir için yapılan başvuru, keşif ve alınan fetva sonucunda padişah bölgenin kadısına kanaatini bir ferman ile bildirirdi. Bu kısımda oldukça ayrıntılı bir araştırma daha yapılmaktaydı; ele alınan bütün bilgiler en ince ayrıntısına kaydedilmektedir. Bu ayrıntılar öncelikle inşa ve tamir konusu olan yapının bu talebe uygun olup olmadığı, kaç kapı, kaç pencere, kaç kat gibi yapısal özelliklerin yanında vakıf arazisi ya da başka bir arazinin ihlal edilip edilmediği araştırılmaktaydı. Yapılacak binanın, her katın kullanım amacı, binanın kâgır veya ahşap gibi malzeme özellikleri, eni, boyu ve yükseklik ölçülerinin bütün ayrıntısıyla verildiği, inşa ve tamir masraflarının kilise sandığı ve ilgili cemaat tarafından karşılanacağı, bununla birlikte hiç kimsenin masrafları karşılama konusunda zorlanmayacağı gibi konularda bölgenin mülki idarecisinin bu süreçten tam olarak sorumlu olduğu bildirilmekteydi (Olgun, 2010, s.229-230).

İbadethanenin tamirinden sonra gerçekleştirilen keşifte tamir öncesi teknik ölçüleri doğrultusunda yapı yeniden incelenerek herhangi bir ölçü değişikliği söz konusu olup olmadığı tespit ediliyordu. Tamirden sonra yapıda herhangi bir genişletme yapıp yapılmadığı ve izinde belirtilen inşaat niteliklerinin üzerine çıkılarak masrafın arttırılıp arttırılmadığı incelenmekteydi. Sonuç olarak bu tür tamir ve inşaatların masrafları öncelikle kilise yardım sandığından, yetmediğinde

ise kilise cemaatinin maddi yardımları ile karşılanmıştır. Bununla birlikte cemaat üyelerine yardım talebi yönünde herhangi bir zorlamanın yapılmaması gerektiği fermanlarla kesin olarak belirtilmiştir (Olgun, 2010, s.229-230).

18. yüzyılın ikinci yarısından sonra gelişen siyasal ortam, Batılı devletlerin Osmanlı'ya müdahalesine zemin hazırlamıştır. I. Abdülhamit döneminde (1774-1789) 1774'te yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması sonucunda Rusların, Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoksların himayesini üstlenmeleri Gayrimüslimleri için yeni bir dönemin habercisi olmuştur. Antlaşma maddelerinden özellikle 14 ve 16. maddelerde Rusların kilise inşa etmesinde serbestlik hakkı tanınmıştır. 17. maddede ise "Hristiyan dindarlığına alçak bir saldırı ile baskı yapılmayıp, kiliselerin tamir ve yenilenmesine engel olunmasın, kiliselerine karşı görevlerini yapan şahıslara saldırı ve müdahalede bulunulma" gibi maddeler yer almaktadır (Davison, 1981, s.353; Pekak, 2009, s.175; Akman, 1996, s.139).

19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Hükümeti yönetimi altındaki Gayrimüslim halkın din ve sosyal yaşam hakları üzerinde yeni düzenlemelere gitme yoluna gidilmiştir. II. Mahmut döneminde (1808-1839), idari, askeri, sosyal ve ekonomik alanlarda başlayan ve kurumsallaşmaya varan yenileşme hareketleri, günlük yaşama da yansımıştır. Müslüman olmayan toplumların eşitlik ve özgürlüğü yolundaki önemli adımlar bu dönemde atılmıştır. Hristiyanların yeni kilise inşa etmelerine ilişkin yasak kaldırılmıştır. Bu döneme kadar onarımlar için gerekli olan padişah fermanı ise, yeniden inşa edilecek kiliseler için zorunlu kılınmıştır. Değişen koşulların yaratıldığı yeni ortamda, bazı sadrazamların kilise inşasına bağışla destek sağladığına ilişkin örnekler dahi görülmektedir (Hançer, 2010, s.84).

Gülhane Hatt-ı Humayunu ile başlayan Tanzimat Dönemi Osmanlı yönetimindeki Müslüman ve Gayrimüslim halkların yasalar önünde eşitliği sağlamak adına atılan en önemli adımı teşkil etmektedir (İlter, 1988, s.1664). 3 Kasım 1839'da Gülhane'de ilan edilen Tanzimat Fermanı, Müslüman ve Hristiyan halkın kanun önünde eşitliği ilkesini getirmiştir. Sadrazam Rıza Paşa'nın: *"Müslüman, Hristiyan, Musevi hepimiz bir hükümdarın uyruğu, bir babanın çocuklarısınız. Padişah Efendimiz bütün uyruklarının ırz, namus, can ve malını güvence altına alan yasalarına, Osmanlı ülkesinin her tarafında eksiksiz uyulmasında kesin kararlı bulundukları için, içinizden haksızlığa uğrayan ve zulüm*

gören kimseler varsa, hemen meydana çıksınlar; adaletin gereklerinin yerine getirilmesini istesinler. Müslüman ve Hristiyan, zengin veya fakir askeri ve sivil memurlar veya din adamları, sözün kısası bütün Osmanlı uyrukları, adaleti herkes için eşit olarak kullanan padişahın iyi niyetlerinden tamamen emin olmalıdırlar.” (Pekak, 2009, s.176).

Tanzimat öncesi dönemde geçerli olan kurallar, Tanzimat Fermanı'nın 1839 yılında ilânı ile değişime uğramış ve din kıstasına dayanan "millet" sistemi kaldırılarak, yerine "Osmanlı vatandaşı" kavramı konmuş; hukukî statü farklılıklarına son verilerek, azınlıklar için ön görülmüş ve uygulanmakta olan tüm sosyal ve hukukî kısıtlamaların kaldırılması amaçlanmıştır (Bozkurt, 1993, s.52).

19. Yüzyıl 'da her ne kadar Rum Cemaati ve diğer Gayrimüslimlere inşa ve onarım izni verilmiş olsa da özellikle inşaat alanında Osmanlı Devleti tarafından denetim elden bırakılmamıştır. Yeniden inşa edilen yapıların boyutları belirtilmiş ve bunun dışına çıkan inşaatlar ile ilgili yasal düzenlemeler uygulanmıştır. Dönemin yeni yapılarındaki en büyük değişiklik kiliselere uygulanan kubbe yapma yasağının kaldırılması olmuştur. Bu durum 19. yüzyıl boyunca inşa edilen Rum kiliseleri dikkate alınınca açıkça görülmektedir (Yaşar, 2020, s.62).

Tanzimat Fermanı'ndan sonra, 18 Şubat 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı, daha önce azınlıklara verilen imtiyazları ve eşitlikleri genişletmiştir. Fermanda, Gayrimüslimlere din özgürlüğü tamamen tanınmış, Müslüman olmayanların dini ve sosyal yapılarını onarım ve inşa konularındaki kısıtlamalar kaldırılmış ancak yeni kilise inşasında Babıali'nin izni ile padişah fermanı gerektiği belirtilmiştir. Her dini grup kendi eğitim kurumunu açabileceği, din ve mezhep değiştirme gibi konularda hiçbir şekilde zorlama olmayacağı gibi haklar Gayrimüslimlere sunulmuştur (Pekak, 2009, s.177).

Tanzimat'ın devamı olarak görülen Islahat Fermanı 1856'da yayınlanarak, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Müslümanlarla Gayrimüslimler arasında eşitliği daha açık şekilde ortaya koyan bir ferman olmuştur (Konan, 2011, s.76).

Islahat Fermanı'nda Tanzimat'la koruma altına alınan can, mal, ırz, konut dokunulmazlıkları gibi sosyal yaşam hakları yer alırken, başta Gayrimüslim halkın yönetime katılması, tıpkı Müslüman halk gibi yaş ve sınav konusunda belirlenen şartları yerine getirdikleri takdirde hiçbir ayırım yapılmaksızın devletin sivil ve

askeri okullarına, memurluk makamına girebilme hakları da verilmiştir (Demirdağ, 1990, s.30).

19. yüzyılda görülen Batılılaşma hareketleri ve diğer gelişmeler ışığında Gayrimüslimlere sunulan haklar ve bu yüzyılda oldukça ticari ve ekonomik düzeye sahip olan Gayrimüslimler yeni yapılacak olan dini ve sosyal yapılara her türlü maddi desteği vermişlerdir. Bu durum Islahat Fermanı sonrasında yeni kilise yapımlarını çoğaltmış, hatta eskisinden farklı olarak daha geniş ve yüksek kiliseler yapılmasına olanak sağlamıştır. Osmanlı yönetimi bu dönemde inşalara izin vermekle birlikte yapılar için mîrî arazi alanlarını imara açmıştır (Konan, 2015, s.173).

3.1. Anadolu Örnekleri

Anadolu'nun birçok bölgesinde Rum nüfusunun varlığı bilinmesine rağmen, Ege Bölgesi Rum nüfusun oldukça yoğun olduğu coğrafik bölgelerin başında gelmektedir. Bundan dolayı bölge içerisinde yer alan İzmir ve Muğla illerinde yer alan 19. yüzyılda Rum kiliseleri incelenmiştir. Bu inceleme sırasında her iki ilden de altışar kilise ele alınmıştır. İncelenen Kiliselerden bazılarının kitabeleri mevcut değildir. Fakat yapılar üzerinde yapılan araştırmalar kiliseleri 19. yüzyıla tarihlendirmektedir.

İzmir ilinde Rum Ortodoks mezhebine ait birçok kilise bulunmaktadır. İzmir'de inşa edilen kiliselerin, plan tiplerine baktığımızda çoğunlukla bazilikal planlı oldukları görülmektedir ancak farklı tipleri de uygulanmıştır. Ele alınan kiliselerden; Çeşme merkez Kilise, Didim Kilise Cami, İzmir Menemen Tepe Kilisesi üç nefli bazilikal planda inşa edilmiş kiliselerdir. Bazilikal plan dışında İzmir Hagios Voukolos Kilisesi Haç planlı, İzmir Menemen Hagios Konstantinos Kilisesi ters T planlı ve Şirince Hagios Demetrios Kilisesi ise doğu batı doğrultusunda tek neften oluşan bir plan tipine sahiptir.

Kiliseler farklı plan tiplerine sahip olsalar da İzmir Menemen Tepe Kilisesi hariç diğer beş kilisede nartheks yer almaktadır. Diğerlerinden farklı olarak İzmir Hagios Voukolos Kilisesi U şeklinde bir narthekse sahiptir. Didim Kilise cami, Şirince, Hagios Demetrios İzmir Hagios Voukolos kiliselerinde galeri katı mevcuttur. Apsisler doğu yönünde olup Didim Kilise Cami ve Çeşme Merkez

Kilise dışı taşkın üç apsislidir; diğer kiliseler içten ve dıştan yarım yuvarlak tek apside sahiptirler ve apsisin iki yanında nişler bulundurmaktadırlar.

İzmir de bu döneme ait birçok kilisede ikonostasis bulunmaktadır. Fakat incelenen kiliseler içerisinde sadece bir tanesinde, Şirince, Hagios Demetrios kilisesinde ahşap ikonostasis ajur tekniğinde süslenmiştir. İç mekânda taşıyıcı olarak kara kaideli sütunlar ve duvar payeleri kullanılmıştır. Üst örtüde haç planlı kilisede naos üzeri kubbe, diğer alanlarda tonoz ve İzmir Menemen Hagios Konstantinos Kilisesi'nde ise kısmen düz dam tercih edilmiştir. Bu iki kilise hariç diğer kiliseler tonoz örtü ile örtülmüştür. Üst örtü kırma çatı olup kiremit ile kaplanmıştır. Malzeme olarak kiliselerde kaba yonu taşı ve tuğlanın birlikte kullanıldığı görülür ve duvarlar almaşık teknikte inşa edilmişlerdir. Süsme kompozisyonu olarak dış cepheler oldukça sade olup genellikle saçak altında yapıyı çevreleyen bir silme dizisi yer almaktadır. İçte ise sütun başlıkları ve pencere kemerlerinde yer alan süslemeler dışında alçı pano ve madalyonlar içinde süslemelere yer verilmiştir (Erol, 2003, s.19, 23, 25, 37, 40).

Muğla ilinde yer alan Rum Ortodoks kiliselerine baktığımızda plan tipinin ağırlıklı olarak bazilikal plan olduğu görülmektedir. Üç ve Tek nefli bazilikal planın kullanıldığı bu kiliselerin taşıyıcılar tek nefli kiliselerde duvar payeleri iken, üç nefli planda ise sütun kullanılmıştır. Kiliselerin tamamında nartheks bulunmaktadır. Ayvalık Hagios Nikalaos Kilisesi'nde narhteks "L" şekilli iken Ayvalık Taksiyarhis Kilisesi'nde "U" şeklinde batı cepheyi sarmaktadır. Naos bölümü üç nefli planlarda yan neflerden daha yüksek ve geniş tutulmuştur. Doğuda yer alan Apsis ise içten ve dıştan yarım yuvarlak olup bir tane pencereye sahiptir. Ayvalık Taksiyarhis Kilisesi apsisi üçlü ele alınmış, Fethiye Karaköy Yukarı Kilise de ise apsis içten yarım yuvarlak dıştan beş köşeli olarak ele uygulanmıştır. Kiliselerin nartheks bölümlerinin ikinci katlarında galeri kısımları mevcuttur. Kiliselerde ikonostasis yer almakta olup tuğla malzemeden inşa edilmiş ve üzerleri sıva ile kaplanmıştır. Malzeme olarak moloz taş, kaba yonu taş ve tuğla ile özellikle bölgede sıkça kullanılan sarımsak taşı kullanılmıştır. Ayrıca pencerelerde ve kemerlerde yine bölgeye has olan pembe taş kullanılmıştır. Üst örtüde ise içte tonoz dışında ahşap çıtaların üzeri alçı sıvana ile kaplanmış dışta ise kiremit kullanılmıştır (Erol, 2003, s.93-130).

Kiliselerin süslemelerine baktığımızda ise dış cephelerin oldukça sade olduğu sadece saçak altında yapıyı çevreleyen bir silme dizisi bulunduğu görülmektedir.

İç mekânda ise alçı malzeme ağırlıklı olarak kullanılmıştır; sütun başlıklarında, pencere kemerlerinde, taşıyıcı kemerlerde alçı süslemeler bulunmaktadır. Ayrıca mekân içinde alçı panolar içerisinde havarilerin resimleri yer almaktadır. Başka bir süsleme alanı ise ikonostasislerdir. Alçı sıva ile kaplanan bu alanların üzerinde melek, rozet gibi süslemeler yer almaktadır (Erol, 2003, s.66, 68, 75, 80, 88, 103).

Kayseri Anadolu'nun en eski yerleşim yerlerinden biri olup, yerleşmenin başladığı ilk dönemlerinden itibaren Hristiyan nüfusun yer aldığı önemli yerleşim alanlarından biri olmuştur (Açıkgöz & Ahunbay, 2008, s. 28). Hristiyanlık 20. yüzyıl başlarına kadar kentteki varlığını korumuştur. 19. Yüzyılda itibariyle Osmanlı topraklarında yaşanan değişiklikler ve ekonomik koşulların sonucu olarak Anadolu'da yoğun bir imar faaliyeti başlamıştır. Kayseri, içinde ve çevresinde barındırdığı yoğun Gayrimüslim nüfus nedeniyle bu imar faaliyetlerinin geliştiği diğer bir önemli şehirdir. Rum Ortodoks kilisesine ait 19. Yüzyılda inşa edilmiş altı kilise üzerinde inceleme gerçekleştirilmiştir.

Kayseri ilinde yer alan kiliselerin plan tiplerine baktığımızda 19. yüzyılda hem Anadolu'nun birçok bölgesinde kullanılan hem de İstanbul örneklerinde yoğunlukla gördüğümüz üç nefli bazilikal tipin hâkim olduğu görülür. Bazilikal plan dışında, II. No'lu Germir Kilisesi kubbeli bazilika, Talas Kilise Camii'nde (1886) ise kapalı Yunan haçı planı uygulanmıştır. Kiliselerin tamamında nartheks bulunmaktadır Kiliselerin Batı girişlerinde yer alan nartheks tonoz örtülüdür. Orta nef yan neflerden daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Nefler birinden sütunlarla ayrılmış olup üst örtü çapraz veya beşik tonozla örtülmüştür (Ekin, 2005, s.93-130).

Kilisenin doğu ucunda yer alan apsis genellikle, üçlü olarak düzenlenmiş olup ortada yer alan ana Apsis diğerlerinde daha geniştir. Apsis içten yuvarlak olmakla birlikte düzdür. Bununla birlikte Aydınlar (Tavlusun) Kilisesi'nde ana apsis beş köşeli ele alınmış, Endürlük Rum Kilisesi (1835) ve Ağırnas Hagios Anargiros Kilisesi'nde ise ana apsis dışarıda da yarım yuvarlak olarak uygulanmıştır. Kiliselerin birçoğunda nartheks üzerinde galeri kısmı yer almaktadır (Ekin, 2005, s.93-130).

Kayseri kiliselerinde malzeme olarak çoğunlukla kesme taş kullanılmıştır. Üst örtüler dıştan kiremit örtülüdür. Süsleme açısından kiliselerin dış yüzeyleri oldukça sadedir. İç mekânlarda ise kalem işi, geometrik ve bitkisel süslemelerin yanında kubbeli kiliselerde Pantokrator İsa figürleri de görülmektedir (Ekin, 2005, s.93-130).

3.2. İstanbul Örnekleri

Çok uluslu Osmanlı Devleti'nin son başkenti olan İstanbul, antik çağlardan beri çeşitli dinlerden kültürlerden topluluklara ev sahipliği yapmıştır. İstanbul'daki Rum Ortodoks toplumu uzun süre şehirdeki varlığını sürdürmüştür. Bizans Dönemi'nde ve sonrasında inşa edilen kiliseler ile şehrin bugünkü halinin almasında büyük rol oynamışlardır.

Günümüzde İstanbul' da Osmanlı dönemi Rum Ortodoks kilisesi sayısı doksan dört olup bunların elli iki tanesi Tanzimat öncesi döneme aittir. Bu doksan dört kiliseden altmış dört kilise, cemaat için ayrılmış kiliselerdir. Diğer kiliselerden on tanesi manastır kilisesi kalan kiliseler ise sosyal amaçlı ve yabancı temsilcilik ve şahsa ait olan kiliselerdir (Karaca, 1992, s.376).

Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla tanınan yeni haklar doğrultusunda yeni kilise yapımına izin verilmesi bu dönemde kilise sayılarının da gözle görülür bir artışa sebep olmuştur. Bu döneme kadar neredeyse değişmeyen klasik Bizans mimarisinde başta plan olmak üzere üslup ve teknik farklılıkla birlikte süsleme kompozisyonunda da değişim gözlenmektedir (Karaca, 2002, s.75).

İstanbul örneklerine baktığımızda plan tipi olarak üç nefli bazilikal planın ağırlıklı olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu plan tipinde uzunlamasına dikdörtgen planlı ve kırma çatıyla örtülen yapıların naos bölümü, orta nef daha geniş ve yüksek olmakla birlikte ahşap sütunlarla ayrılan neflerden oluşmaktadır. Üç nefli bazilikal plan dışında İstanbul örneklerinde başta Hagios Konstantinos ve Helena Kilisesi de olmak üzere dört tane Yunan Haçı planlı, Hagios Kyriakos Kilisesi ile birlikte iki tane tek nefli bazilikal planlı, bir adet beş nefli (Hagios

Demetrios Kilisesi) ve bir adet de kubbeli bazilikal planda inşa edilmiş kilise (Hagia Euphemia Kilisesi) bulunmaktadır (Aleksandru, 1996, s.23-178).

Kiliselerin tamamında giriş bölümü olan nartheks yer almakta olup genellikle kare planlı ve üzeri tonoz veya düz dam ile örtülmüştür. Hagios Nikolaos Kilisesi'nde nartheks batı cepheyi "U" şeklinde sarmaktadır. Nartheks üzerinde ikinci bir kat veya galeri katına rastlanmamaktadır.³⁷

Kiliselerin naos bölümüne baktığımızda bazilikal planın hâkim olduğu yapılarda orta nefin yan neflerden daha geniş ve yüksek tutulduğu görülür. Neflerin üzeri ise orta neflerde tonoz yan neflerde ise düz dam ile örtülmüştür. Naosun ilerisinde yer alan bema bölümü çoğunlukla bir veya iki basamak daha yüksektir.

Bema ile apsis bölümünü ayıran ikonostasis bütün yapılarda bulunmaktadır. Bir veya birden fazla girişe sahip olan ikonostasislerde Hagia Paraskevi, Hagia Kyriake kiliselerinde malzeme olarak mermer tercih edilirken diğer örneklerde tamamen ahşap kullanılmıştır. Ayrıca ahşap malzeme ambonlarda kullanılmıştır.

Kiliselerin doğu ucunda yer ala apsis çoğunlukla tek içten ve dıştan yarım yuvarlak olup içten yarım yuvarlak kubbe dıştan ise konik çatı ile kapatılmıştır. Hagios Konstantinos ve Helena Kilisesi ise üçlü bir apsise sahiptir; Hagia Paraskevi Kilisesi'nde apsisin örtüsü dıştan konik çatı değil düz bir çatı sistemine sahiptir.

Kilise naos bölümü taşıyıcıları ahşap sütunlarla sağlanmaktadır. Sütunlar birbirine yuvarlak kemer veya arşitravlarla bağlanmışlardır. Alçı sıva ile kaplanan sütunlar kare veya çokgen kaide üzerine oturmaktadır. Sütun başlıkları akantus, volüt, yumurta, gırlant motifi, kenger motifleriyle süslenmişlerdir. Zeminler çoğunlukla mermer döşemelidir.

Kiliselerde örtü sisteminde içte tonoz ve düz dam dışında plan tipine göre kubbe de kullanılmıştır. Yüksek kasnaklı ve üzerinde çok sayıda pencereye sahiptir. Dışta ise çift meyilli kırma çatı ile örtülmüştür. Kubbe yüksek kasnaklı ve üzerinde çok sayıda pencereye sahiptir. Dışta ise çift meyilli kırma çatı ile örtülmüştür. Kiliselerin büyük bir kısmında beden duvarlarında kaba yonu taş, köşelerde ve

³⁷ Karaca; "İstanbul' da 1453 Sonrası İnşa Edilen Kiliseler (Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992. Bu bölüm Karaca'nın bu çalışmasından derlenmiştir.

pencere kemerlerinde ise kesme kař kullanılmıřtır. Hagia Paraskevi Kilisesi'nde ise dűzgűn kesme tař ve tuęla birlikte kullanılmıřtır.

Çan kuleleri yapıların büyük bir kısmında yer almaktadır. Kare ve baldeken tarzda ve kubbeyle örtűlű řekilde ele alınmıřlardır. Sűsleme bakımından kiliselerin dıř cepheleri oldukça sade olup saçak altında yapıyı tamamen dolařan silme kuřaęı ve pencere kemerlerinin kilit tařlarında sűsleme unsuruna rastlanmaktadır. İÇ mekânda ise alçı sıva kaplı sűtűn bařlıkları, ikonostasis ve ambon yoęun olarak sűsleme alanlarının bařında gelmektedir. İkonostasis űzerinde bitkisel ve figűratif sűslemeler boyalı ya da kabartma olarak iřlenmiřlerdir. Kubbeli yapılarda kubbe iÇerisinde Pantokrator İsa figűrű yer almaktadır.

4. KARŞILAŞTIRMALI DEĞERLENDİRME

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda gerçekleştirilen Islahat hareketleri sadece devlet yönetimi ve idare kısmıyla ilgili olmayıp toplumun bütün alanlarında karşılık bulmuştur. Gerçekleştirilen yeniliklerin Gayrimüslim halk üzerinde yoğunlaşması ile birlikte toplum içerisinde sosyo-kültürel değişimler meydana gelmiştir. Örneğin kilise onarım ve inşasına dair tanınan yeni haklar bu dönemde Anadolu'nun genelinde çok sayıda kilise inşasına olanak sağlamıştır. Bu inşa hareketi Erzurum şehrinde de karşılık bulmuş ve tezin ana konusunu oluşturan Erzurum Fetih Cami (Demirciler Kilisesi) bu gelişmeler sonucunda inşa edilmiştir.

Erzurum Demirciler Kilisesini konu alan bu çalışmamızda öncelikle yapı tanıtımı yapılmıştır. Daha sonra Anadolu ve İstanbul örnekleri taranarak 19. yüzyıla ait yapılar üzerinde karşılaştırma ve değerlendirme gerçekleştirilmiştir. Bu kısım içerisinde başta Orta ve Doğu Karadeniz olmak üzere Ege, Marmara, Akdeniz ve İç Anadolu bölgelerinden örnekler taranarak çalışma genişletilmiştir. Anadolu da varlık gösteren diğer etnik gruplara ait kilise yapıları da inceleme kapsamına alınarak bazı ortak özellikleri ortaya konulmuştur.

Erzurum Demirciler Kilisesi kendi döneminde yaygın olarak kullanılan bazilikal planda, üç nefli tonozlu bazilika tipinde inşa edilmiştir ve kendi döneminin teknik özelliklerini bünyesinde barındırmaktadır. Yapıya ait kitabeden elde edilen 1850³⁸ tarihine ulaşılmış olursa da yapının mimari ve dekoratif unsurlarından yola çıkarak bu tarihin olabilecek en erken tarih olduğu düşünülmektedir. Kitabede yer alan bu tarih ibaresi dışında kitabede yer alan at figürü, yapının kime veya kimlere ithaf edilmiş olabileceği hakkında ipucu vermektedir. Bu tarih verisi dışında kitabede yer aldığı tescil belgesinde not edilen at figürü özellikle Karadeniz ve Kapadokya bölgelerinde önemli kültürlere kaynaklık eden iki azizi akla getirmektedir. Bunlardan bir tanesi Hagios Georgios bir diğeri ise Hagios Theodoros' dur.

Aziz Georgios hakkında çok az bilgi mevcuttur. Yunan asıllı azizin Kappadokia'da doğduğu ve daha sonra 14. yaşında babasının ölümü üzerine Annesi

³⁸Erzurum Doğa ve Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu, Anıtlar Yüksek Kurulu, Kayıt No.569, Tarih.10.05.1977.

ile Filistin'e göç ettiği ve 17 yaşına geldiğinde Roma ordusuna asker olarak girdiği bilinmektedir. Kayıtlarda Kapadokyalı asker Aziz olarak geçmekte olan Georgios, Kappadokia ve Filistin'in dışında Karadeniz'de Giresun, Trabzon ve Amasra'da hâkim bir inanç kültürüdür (Baring,1877, s.266) (Görsel 31).

Aziz Theodoros ise daha çok Çanakkale, Sinop, Amasya çevresinde yoğun bir inanç kültürüne sahiptir. Eski tasvirlerde siyah kıvrıkcık saçlı, genellikle ikiye ayrılmış sivri sakallı olarak aktarılmaktadır. 10. yüzyıl Kapadokya tasvirlerinde ise zırhlı, kılıçlı ve çoğunlukla da Aziz Georgios ile karşılıklı olarak betimlenmiştir (Weigert, 1994, s.445).

19. yüzyılda bu iki azize adına çok sayıda kilise atfedilmiştir. Özellikle Karadeniz Bölgesi'nde ağırlıklı olarak Gümüşhane ilinde, Aziz Georgios'a adanmış çok sayıda kilise bulunmaktadır. Giresun Hagios Georgios Kilisesi (1874), Gümüşhane Hagios Georgios Metropolitik Kilisesi (1726), Gümüşhane Hagios Georgios Manastır Kilisesi (1883) Aziz Georgios'a adanmış kiliselerden bazılarıdır. Bu kiliselerden Gümüşhane Hagios Georgios Manastır (1883) Kilisesi'nde giriş kapısı üzerinde yer alan yuvarlak kemer içerisinde Hagios Georgios'un sembolleri olan iki ejder figürünün tasvir edilmiştir. Gümüşhane Küpçüler Mahalle Kilisesi 19. yüzyıla tarihlenmektedir; yapının girişinde kırmızı ve beyaz renkte düz şeritler şeklinde boyanmış alınlık içerisinde at ve aziz veya azizlere ait bir bölüm görülmektedir. Alınlıktaki yazı parçalarında "Hagios" ve "Theodoros" kısımları okunmaktadır. Bu yazıdan hareketle alınlıkta Aziz Theodoros'un resmedildiği anlaşılmaktadır (Okuyucu Yılmaz, 2013, s.118, 142, 201, 267, 281) (Görsel 32).

Yukardaki bilgilerden yola çıkılarak, kilisenin kitabesi üzerinde yer alan at figürünün, Demirciler Kilisesi'nin bu iki azizden birine adanmış olabileceğine işaret ettiği söylenebilir.

Değerlendirme bölümünde başta mimari değerlendirme kapsamında kiliselerin kendi içlerinde plan tipleri, kilise mekanları, örtü sistemleri, mimari öğeler, mimari plastik öğeler, tasvirler, bezemeler, cepheler, malzeme ve teknik baz alınarak bir değerlendirme yapıldıktan sonra Anadolu coğrafyasında, başta Karadeniz ve yakın iller alınarak daha sonra Marmara, Ege ve İç Anadolu bölgelerinde yer alan aynı döneme ait Rum kiliseleri ile karşılaştırma yapılarak

Erzurum Demirciler Kilisesi'nin 19. yüzyıl Rum dini mimarisi içerisindeki yeri belirlenmeye çalışılmıştır.

19. yüzyıl kiliselerinin çoğu, İstanbul Rum Ortodoks kiliseleri ve Anadolu'nun büyük bölümündeki Osmanlı Dönemi kiliseleri gibi üç nefli bazilikal planlıdır. İç Anadolu'da özellikle Kayseri ve Niğde, Karadeniz'de de Gümüşhane illerinde üç nefli bazilikalar İstanbul'daki gibi çoğunluğu oluşturmaktadır. Ege Bölgesi'nde ise bazilikal planlı kiliseler ile birlikte tek nefli kiliselerin de ağırlık gösterdiği görülmektedir.

Ege Bölgesi'nde bulunan günümüze gelebilmiş kırk üç Rum Ortodoks Kilisesi'nden yirmi dördü tek nefli on ikisi üç nefli bazilikal planlıdır. Plan tipinin tez konusunu oluşturan Demirciler Kilisesi ile benzerlik gösteren kiliselerden Çeşme Merkez Kilise, Didim Kilise Cami, İzmir Menemen Tepe Kilisesi üç nefli bazilikal planda inşa edilmiş kiliselerdir (Erol, 2003, s. 19, 23, 25, 37, 40).

Muğla'daki Rum Ortodoks kiliselerine bakıldığında ağırlıklı olarak üç ve tek nefli bazilikal planın uygulandığı görülmektedir. Bunlardan Ayvalık Taksiyarhis Kilisesi, Ayvalık Hagios Nikalaos Kilisesi ve Ayvalık Hagia Barbara Kilisesi üç nefli bazilikal planlıdır (Erol, 2003, s. 19, 23, 25, 37, 40).

Akdeniz Bölgesi'nde yer alan Mersin ili üç nefli bazilikal planlı 19. yüzyıl kiliselerinin yer aldığı bir diğer ildir. Mersin Latin Katolik Kilisesi (Aziz Antuan Kilisesi) (1855), Tarsus Aziz Paulus Kilisesi (1862) ve İstkiliç Köyü Kemal Paşa Camii Kilisesi üç nefli bazilikal planda inşa edilmişlerdir (Aydın, 2011, s.134).

Üç nefli bazilikal planın yoğun olarak kullanıldığı bir diğer il ise Niğde'dir. Niğde hakkında yapılan çalışmalar sonucunda 20. yüzyıl başlarında bölgede yaşayan halkın 1/3'ünün Hristiyan olduğu saptanmıştır (Pekak, 1998, s.34). Bölgedeki Osmanlı yönetimi altında yaşayan gayrimüslim halk tarafından inşa edilen 19-20. yüzyıllara ait kilise ve manastırlar ilk kez Ebru Parman tarafından yayımlanmış olup bu çalışmaya Sacit Pekak tarafından devam edilmiştir. Bunlar, Hasaköy (Sasima) Kilisesi, Misli Kilisesi, Hamamlı Kilisesi, Kumluca Kilisesi, Fertek Kilisesi, Hançerliköy Kilisesi, Niğde merkez Bor Kilisesi, H. Prodromos Manastırı Kilisesi, Dikilitaş Kilisesi, Sulucaova Kilisesi, Kiçağaç Kilisesi, 2, Ballı Kilisesi, Aktaş Kilisesi, Ovacık Kilisesi, Çarıklıköy Kilisesi ve Çamardı Kilisesi'dir (Pekak, 1998, s.25-33).

Kappadokia Bölgesi sınırları içerisinde bulunan Nevşehir’de yer alan 19-20. yüzyıla ait kiliselerde genellikle üç nefli bazilikal plan şemasının uygulandığı görülmektedir (Pekak, 1998, s.34). Bu yapılar içerisinde başlıca örnekler Nevşehir Meryem Ana Kilisesi, Özlüce On iki Havari Kilisesi, Kaymaklı Kilisesi ve Mustafapaşa Konstantin ve Helena Kilisesi’dir (Pekak, 2009, s.166-173).

İstanbul örneklerine bakıldığında üç nefli bazilikal planın ağırlıklı olarak kullanıldığı görülmektedir. Bazilikal plan dışında İstanbul örneklerinde başta Hagios Konstantinos ve Helena Kilisesi olmak üzere dört tane Yunan Haçı planlı, Hagios Kyriakos Kilisesi ile birlikte iki tane tek nefli bazilikal planlı kilise vardır. Hagios Demetrios Kilisesi beş nefli olup, Hagia Euphemia Kilisesi ise kubbeli bazilikal planda inşa edilmiştir (Aleksandru, 1996, s.23-178).

Üç nefli bazilikal planın uygulandığı diğer bir bölge ise Karadeniz’dir. Orta ve Doğu Karadeniz Bölgelerinde bulunan ve doğu-batı doğrultulu dikdörtgen bir alan üzerine inşa edilen üç nefli bazilikal planlı 19. yüzyıl Rum Ortodoks kiliselerinin 84’ü üç neflidir. Bazilikal planın karakteristik bir özelliği olan orta nefin yan neflerden daha geniş ve yüksek tutulmasıyla bu bölgedeki kiliselerde de karşılaşılmaktadır. Yapıların tamamında üst örtü olarak beşik tonoz kullanılmıştır. Bu plan tipine sahip kiliselerden bazıları şunlardır; Giresun merkez Karaali Köyü Kilisesi, Alucra İlçesi Çakrak Köyü (Yaylası) Kilisesi I ve II, Bulancak İlçesi Semen Yaylası Kilisesi, Gümüşhane İl Merkezi Leri Kilisesi, Olucak Köyü Kilisesi I ve II, Krom Vadisi Alikinos Kilisesi, Çamlıevler Mahallesi Kilisesi, Dere Mahallesi Kilisesi, Düzler Mevkii Kilisesi, Gülaçar Köyü Kilisesi, Hagios Demetrios Kilisesi örnek verilebilir (Okuyucu Yılmaz, 2013, s.425-426).

Doğu Karadeniz Bölgesi’nde yer alan ve coğrafi olarak da Erzurum’a yakın olan Gümüşhane, Rum nüfus ve mimarinin paralellik gösterdiği önemli bir bölgedir. 19. yüzyılda bölgede yaşayan Rumların, Gümüşhane ve çevresinde özellikle de kuzey doğu kesiminde İmera Köyü ve Krom Vadisi civarında yoğun bir yapılaşma faaliyetleri içerisinde oldukları görülmektedir (Özkan, 2003, s.116). Kiliseler genellikle üç nefli bazilikal plan şemasında inşa edilmişlerdir (Bryer & Winfield, 1985, s.314). Bu kiliselerden sadece Bulutyayla’da bulunan Şamanlı Kilisesi haç plan şeması ile inşa edilmiş olup yönüyle Krom Vadisi’ndeki tek örnek rastlanılmaktadır.

Krom Vadisi kiliseleri arasında III nolu Gavalak Kilise'nin (Çizim 9) dışında, hiçbir kilisenin nartheksi bulunmamaktadır. III-VII-VIII ve XII nolu kiliselerde girişin üzerinde ahşaptan ikinci bir katın uygulanmış olabileceğine dair izler bulunmaktadır (Özkan, 2003, s.126). Gümüşhane de yer alan kiliselerin plan, mimari, süsleme ve malzeme bakımından gösterdiği benzerlik bu yapıların belirli bir usta grubu tarafından inşa edilmiş olduğuna işaret etmektedir. Özellikle süsleme kısmında görülen benzerlikler, tıpkı taş ustalarında olduğu gibi grup halinde çalışan resim ustaların olabileceği düşüncesini de desteklemektedir (Özkan, Yurttaş, 2012, s.208).

Yapılan araştırmalar göstermiştir ki, 19. yüzyıl kiliselerinin çoğu, İstanbul Rum Ortodoks kiliseleri ve Anadolu'nun büyük bölümündeki Osmanlı Dönemi kiliseleri gibi üç nefli bazilikal planlıdır. İç Anadolu'da özellikle Kayseri ve Niğde, Karadeniz'de ise Orta ve Doğu Karadeniz'de üç nefli bazilikal plan yoğun olarak görülmekle birlikte Gümüşhane ilinde yoğunluk artmaktadır. Ege Bölgesi'nde ise üç nefli bazilikaların yanında tek nefli kiliselerin de çoğunlukta olduğu görülmektedir.

Karşılaştırma ve değerlendirme bölümünde Krom Vadisinde yer alan III nolu Gavalak Kilisesi ve diğer bölgelerde incelenen yapılarda tamamında nartheks bulunmaktadır. Bununla birlikte bu dönemde, Erken Hıristiyanlık dönemi kiliselerinde beri görülen ve genellikle kapalı olan narthekslerin dışında revak şeklinde düzenlenmiş narthekslere de rastlanmaktadır. Konu dahilinde incelenen Demirciler Kilisesi'nin nartheksi de bu grupta yer almaktadır.

İncelenen örneklerde nartheksler içerisinde sadece batı giriş kısmında değil kuzey ve güney cephesine kadar uzanan nartheksler de görülmektedir. Örneğin İzmir Hagios Voukolos Kilisesi'nde U şeklinde bir nartheks, Ayvalık Hagios Nikalaos Kilisesi'nde ise "L" şekilli bir nartheks bulunmaktadır (Erol, 2003, s.19-80). Bu örneklerde nartheks revaklı olup üzerinde galeri katları yer almaktadır (Görsel 33).

Mersin örneklerinde üç nefli bazilikal planlı kiliselerin batı cephelerinde nartheks yer almaktadır. Üç veya beş bölümden oluşan nartheksler çapraz tonozla örtülmektedirler. Aziz Paulus Kilisesi nartheksi köşelerde beşgen gövdeli ayaklar ve ortada iki sütun ile üç bölümlü bir revak düzeninde uygulanmıştır (Aydın, 2011,

s.51). Bazilikal planlı kiliselerin hepsinde yer alan narthekslerin üst katları galeri katına yer verilmiştir. Aziz Paulus Kilisesi'nde yapı içinde çözümlenen nartheksin üzerinde "U" formlu bir galeri yer almaktadır. Aziz Antuan Kilisesi'nde ise galeri nartheksle aynı planda olup yine nartheksin üzerinde yer alır. Mersin örneklerinde galeri katına çıkışı sağlayan merdivenler nartheks içerisinde veya kuzey-güney cephelerde yer almaktadır (Aydın, 2011, s.136).

Kayseri örneklerinde ise galeri katının hemen altında kuzey- güney uçları açık şekilde nartheksler dışında birer sütunlu revak düzeni oluşturmaktadır. Benzer örneklerin görüldüğü bir diğer il ise Niğde'dir. Ermeni ve Rum mimarisinin bir arada yaşadığı bölgede Konaklı Rum Kilisesi, Dikilitaş Kilisesi, Merkez Eski saray mahallesinde bulunan Ermeni Kilisesi üç tarafları açık sütunlu nartheksleriyle Erzurum Demirciler Kilisesi'yle benzer özellikler göstermektedirler (Görsel 34).

Kilisesi giriş revakıyla benzer özellikler göstermektedir. Niğde Prodomos Manastır Kilisesi'ndeki "U" biçimli nartheks yan duvarların tamamını sararken, Niğde Hasaköy'de, Kayseri İncesu Kilisesi'ndekine benzer planlanmıştır (Açıkgöz, 2007, s.149).

Özellikle Ermeni ve Rum nüfusun birlikte yaşadığı Kayseri ilinde dini yapılar arasındaki benzerlik dikkat çekmektedir. Başta plan tipi olmak üzere nartheks bölümleri ve bu bölümlerin üzerlerinin galeri katı olarak kullanıldığı kiliselere rastlanmaktadır. Surp Krikor Lusavoriç ve Surp Asvadzadzin kiliseleri buna örneklerdir. Kayseri örneklerinde gördüğümüz apsis yarım yuvarlaklarının dıştan düz duvar şeklinde kapatılmasına Ermeni kiliselerinde de rastlanmaktadır.

Surp Toros, Surp İstepanos kiliseleri bunlara örnek olarak verilmektedir. Ayrıca pencere açıklıklarının özellikle demirciler kilisesinde olduğu gibi içten dışa doğru daralan formu, Surp Krikor Lusavoriç Ermeni kilisesinde de görülmektedir (Sağır, 2000, s.193).

Anadolu örneklerinde karşılaşılan farklı nartheks uygulamaları, İstanbul örneklerinde de görülmektedir. Hagios Nikolaos Kilisesi'nde nartheks batı bölümü "U" şeklinde çevrelemekte iken, Galata Panagia Kilisesi ise "L" planı bir narthekse sahiptir. Ayrıca kiliselerin galeri katları nartheksle aynı planı sahiptir (Karaca, 1992, s.300).

İncelenen örneklerde nartheks uygulamasının farklı plan ve formlarda ele alındığı görülmektedir. Bu bağlamda nartheksin farklı uygulamalarının yer aldığı diğer bir bölge ise Orta ve Doğu Karadeniz'dir.

Orta ve Doğu Karadeniz'deki 19. yüzyıl Rum Ortodoks kiliselerinde nartheks Bizans ve Erken Hıristiyan dönemi kiliselerindeki örneklerde olduğu gibi iki tipte uygulanmıştır. Birinci tipte inşa edilen nartheks, yapı içinde çözümlenmiştir. Bu tipte, kuzey-güney duvarları hizasında ve kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olan nartheks yapı içerisinde naosu batıdan sınırlandırmaktadır. Bu tipteki kiliselerin örnekleri Trabzon Merkez Sotka Kilisesi ve Akçaabat Mikhael Kilisesi'dir. Bu yapılardan Sotka Kilisesi'nde batı cephenin ortasında yer alan giriş ile narthekse ulaşılmaktadır (Okuyucu Yılmaz, 2013, s.446-447) (Görsel 35).

Orta ve Doğu Karadeniz bölgeleri Rum kiliselerinde nartheksin ikinci tip uygulamasında, batıda bulunan nartheks dışı revak şeklinde açılmaktadır (Okuyucu, 2013, s.447-448). Batıdaki duvarın, nartheksi dışı bırakacak şekilde içe çekildiği ve yerini revağın aldığı bu düzenlemede nartheks yapının dışında çözümlenmiştir. Nartheksin dışı açık olarak düzenlendiği bu uygulama, atrium bağlantısı nedeni ile nartheksin revaklı düzenlenmiş olduğu erken Hıristiyanlık dönemi kiliselerini hatırlatmaktadır. Nartheksi dışı açık ve revaklı kiliselerden bazıları Şebinkarahisar Hagios Georgios ve Evangelismos tis Theotokou kiliseleri ile Turpçu Köyü Kilise Camii (Çizim 8), Gümüşhane Krom Vadisi Gavalak Kilisesi, Torul Arpalı Köyü Kilise Camii, Dere Mahallesi Kilisesi, Hagios Demetrios Kilisesi, Ordu Mesudiye Kilisesi (Çizim 6), Dirlik Köyü Kilisesi (Çizim 10), Yazlık Köyü Kilise Camii'dir (Çizim 11) (Okuyucu, 2013, s.447) (Görsel 37-37-38-39-40); (Çizim 7-8-9-10-11-12).

Bu sütunlu nartheks tipi sadece Anadolu örneklerinde değil İstanbul'da daha erken tarihli bir örnekte de karşımıza çıkmaktadır. 11-12. yüzyıllara tarihlendirilen Hagios Theodoros Kilisesi (Vefa Kilise Camii) batı cephesinde yer alan exonarthex bu uygulamanın en güzel örneğini teşkil etmektedir. Palaiologoslar devrinde eklenen bu dikdörtgen biçimindeki nartheks, doğu-batı istikametinde atılmış dört kemerle beş kare bölüme ayrılmıştır. İç mekânda yer alan pencereler cepheye serbestçe açılmakta ve altta olan pencereler sütunlar ile ayrılmış kemerler halinde olup bunların daha önceden açık olabileceklerine ihtimal verilmektedir. (Eyice,

1963, s.47-50). Bu cephenin, farklı bölgelerde benzerlerine rastlamak da mümkündür; Yunanistan’da yer alan 13. yüzyıla ait Arta’daki Paregoritissa Kilisesi, 14. yüzyıla ait Bursa’da Hüdavendigar imareti cepheleriyle benzerlik göstermektedir. Tez konusu olan Demirciler Kilisesi nartheksi kuzey güney cephelerinin kapalı olması ile klasik bir nartheks görünümü sergilese de batı cephesinin iki sütunla üç bölüme ayrılmasıyla arkadlı portiko görünümüne sahiptir (Görsel 41-42).

İstanbul Rum Ortodoks kiliseleri incelendiğinde nartheks, iki tipte uygulanmıştır. Birinci tipte uygulanan nartheks, batı duvarı kapsayacak şekilde olup, nartheks içeride yer alır. Nartheksin içeride olduğu bu plan tiplerinde batı ekseninde giriş açıklığının iki tarafında pencereler yer alır. Bu tipe örnek olarak Yenikapı Hagios Thedorios, Fener Hagios Georgios Poteras, Silivrikapı Panagia, Edirnekapı Hagios Georgios kiliseleri verilebilir.

İkinci tipte, yapının batısında ana eksene dik konumda, naos duvarı ile sınırlandırılarak dikdörtgen olarak konumlanır. Batıdaki duvar, nartheksi dışta bırakacak şekilde içeri çekilir ve yerini revak alır. Bu tipe Hasköy Hagia Paraskevi, Fener Hagios Georgios Patrikhane kiliseleri örnek olarak verilebilir (Karaca, 2018, s.639).

Edirne de yer alan kiliselerin “U” biçimli nartheks bölümleri ana yapıya üç yandan sararken kendi içlerinde de bazı farklı özellikler göstermektedirler. Bazısı dışa tamamen kapalı olup sadece ön cephede üçlü veya tekli bir girişe sahipken; bazılarında ise ön cephenin tamamı kemerli açıklıklar şeklinde dışarı açılmaktadır. Bazılarında ise bu kemerli açıklıklar yan cephede de devam etmekte ve “U” biçimli nartheksi bir revağa dönüştürmektedirler. “U” biçimli narthekslerin ahşap ikinci katları genellikle gynekaion olarak kullanılmaktadır. Kadınlar için kullanılan bu bölümlere girişler, nartheksin sağ ve sol yan cephelerinde bulunan merdivenlerle ya da “U” biçimli narthekslerin apsis yönüne bakan bitim noktalarından açılan kapılarla sağlanmaktadır (Büktel, 2017, s.143).

Edirne’de yer alan bu kiliselerden; Dimetoka Hagios Athanasios Kilisesi (1834), Sofulu Hagios Athanasios Kilisesi (1840-43), Dimetoka Meryem Ana Kilisesi (1843), Dimetoka Kurtarıcı İsa Kilisesi (1848) ve Sofulu Hagios Georgios (1854) kiliseleri üç nefli bazilikal plana sahip ve kiliseler “U” biçimli narthekse

sahiptir. Nartheksten naosa geçis, bazilikal planın klasik sistemine göre her biri ayrı bir nefe açılan  kapıyla sağlanmaktadır. Galeriye ıkışlar ise nartheksin yan kollarında yer alan merdivenlerle sağlanmaktadır. Nartheksin kapalı bir alan olarak tasarlanmıştır ve burada galeri katına çıkışı sağlayan merdivenler yer almaktadır. Sofulu Hagios Athanasios Kilisesi (1840-43) nartheksin sol köşesinde st kata ulaşımı sağlayan bir “L” merdiven bulunmaktadır (Büktel, 2017, s.144-148).

Nartheks üzerinde yer alan galeri kısımları İzmir ve Muğla rneklerinin tamamında nartheksle aynı plana sahiptir ve naosun st örtü sistemi değişmeden galeri katında da devam etmektedir. Galeri kısımları naos bölümüne kemerli balkonlarla açılmaktadır. Galeriye ıkışlar nartheksten veya dışardan bir merdivenle sağlanmaktadır şirince Hagios Ioannes ve Germencik Mursallı kiliselerinde galeri katı naosun batısında yer almaktadır ve ahşap malzemelidir. (Erol, 2003, s.124).

Kayseri örneklerinde ise galeri katı nartheks bölümüyle paralellik göstermektedir. Talas Endürlük Hagia Triada, Hasaköy, Hagios Ioannes Prodromos kiliselerinde nartheks üzerinde “U” biçiminde galeri yer almaktadır. Reşadiye Panagia Kilisesi’nde naos üzerinde, batı duvarına bitişik, dikdörtgen biçimindedir. Galeri rts, Tavlusun Hagios Basileos, Taşren Hagios Prokopios, Germir Hagios Teodoros, Gesi Kayabağ Yanartaş, Yeşilbur ve Bor Merkez Kilise’de beşik tonoz; Meryem Ana Kilisesi’nde sivri tonoz ve çapraz tonoz örtülüdür. Galeri naosa kemerli balkonlarla açılmaktadır (Sevim, 2014, s.191-192). Galeri katına ulaşımı sağlayan merdivenlerin konumu farklılık göstermektedir. Nartheks içerisinde yer alan örnekler olduğu gibi kuzey ve güney duvarlar içerisine yerleştirilmiş örneklerde mevcuttur. Yanartaş Kilisesi, Hagia Triada, Hagios Prokopios, Germir Panagia ve Everek Surp Toros kiliseleri buna örnektir (Aıkėz, 2007, s.152) (Görsel 43).

İstanbul örneklerinde galeri katları nartheks üzerinde yer alan ve naosun batısında giriş üzerinde yer alan galeri olmak üzere iki türe ayrılır. Bodur stnlar üzerinde yer alan galerilerin örtü sistemleri nefle aynıdır. Yenikapı Hagios Theodoros ve Samatya Hagios Konstantinos kiliselerinde galeri katı, naosun batısında yer alan narthekse uygun olarak kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Fener Hagios Georgios Kilisesi’nde galeri yan nefte yer almaktadır.

Hagios Nikolaos Kilisesi'nde nartheks batı girişini "U" şeklinde sarmaktadır. Galata Panagia Kilisesi'nin "L" planlı nartheksi ise naosun batısından ve güney eksen hizasına kadar uzanmaktadır (Karaca, 1992, s.300). Galeri merdivenleri nartheks içerisinde ya da yapılara bitişik olarak dışarıda yer verilmektedir. Büyükdere Hagia Paraskevi Kilisesi'nin galeri merdivenleri yapının kuzey cephesinde yapıya bitişik olarak konumlandırılmıştır (Sönmez, 2014, s.43).

Anadolu ve İstanbul örneklerinde görüldüğü üzere nartheks üzerinde bulunan galeri katına çıkış genellikle nartheks içerisinde veya dışarıdan yapıya bitişik merdivenlerle sağlanmaktadır. Fakat tez konusu olan Demirciler Kilisesi'nde farklı bir düzenleme uygulandığı görülmektedir. Demirciler Kilisesi'nde galeriye çıkış oldukça kalın tutulmuş duvarlar içerisinde açılmış olan naos bölümüne giriş sağlayan kapı açıklığının iki yanında yer alan simetrik olarak yerleştirilmiş taş merdivenlerden sağlanmaktadır. Bu yönüyle kilise ünik bir özellik taşımaktadır.

Naos bölümünün devamında yer alan bema bölümü tez konusu olan Demirciler Kilisesi'nde günümüzde mevcut olmamakla birlikte, prothesis ve diakonikon mekânlarından bema bölümüne geçiş sağlayan kemerli açıklıkların varlığı ana apsisin hemen önünün bema olarak değerlendirildiğini göstermektedir ve muhtemelen bema, apsisleri birbirinden ayıran payandaların batı hizasında yer alan bir ikonostasisle sınırlandırılmış olmalıdır. Bununla birlikte günümüzde bu ikonostasisin varlığına dair bir iz bulunmamaktadır.

İzmir ve Muğla örneklerinde bazilikal planlı yapıların doğu uçlarında bir birimlik alanlarda bema yer almaktadır. Şirince Hagios Demetrios ve Cunda Hagios Ioannes kiliselerinde doğudaki destek kemeri hizasında bema yer bulunmaktadır (Erol, 2003, s.120).

Orta ve Doğu Karadeniz bölgelerinde yer alan kiliselerde ikonostasis günümüzde yerinde olmadığı için bemanın özellikleri tam bilinmemektedir. Beması tespit edilen yapılardan biri olan Giresun, Şebinkarahisar Koimesis Kilisesi'nde bir ikonostasisin varlığı bilinmektedir. Apsislerin önünde yer alan ve taşa oyularak yapılan ikonostasisin alt kısmında bemaya giriş veren üç kapı ve sekiz panel, apsislerin üst bölümüne denk gelen kısımda ise on iki plastır bulunmaktadır (Okuyucu, 2013, s.441).

İzmir ve Muğla örneklerinde apsis yarım yuvarlakları dışa taşkın ve genellikle tek veya üçlü pencere açıklığına sahiptirler. Dışa yansımayan ve içten yarım yuvarlak olup dıştan düz duvar şeklinde olan kiliseler de mevcuttur, bunlar; Foça Hagios Georgios, Cunda Hagios Demetrios ve Ayvalık Hagios Paraskevi kiliseleridir. Doğu uçunda tek apsisle sahip olan kiliselerden Ayvalık Hagios Barbara Kilisesi içten yarım yuvarlak dıştan ise üç köşelidir. Şirinçe Hagios İoannes ve Hagios Demetrios kiliseleri ise içten yarım yuvarlak iken dıştan beş köşelidirler.

Bu örnekler dışında içten ve dıştan yarım yuvarlak üçlü apsis düzenine sahip olan kiliselerden bazıları ise Ayvalık Taksarkhes Cunda Hagios Nikolaos, Çeşme Alaçatı Pazaryeri kiliseleridir (Erol, 2003, s.122).

Kayseri kiliselerinin doğu ucunda yer alan apsis yarım yuvarlağı, üçlü olarak düzenlenmiş olup ortada yer alan ana apsis diğerlerinden daha geniştir. Apsis yuvarlakları genellikle dışarıya düz duvar şeklinde yansıtılmıştır. Aydınlar (Tavlusun) Kilisesi'nde ana apsis beş köşeli ele alınmış, Endürlük Rum Kilisesi ve Ağırnas Hagios Anargiros Kilisesin de ana apsis dışarıya yarım yuvarlak olarak uygulanmıştır (Ekin, 2005, s.130).

İstanbul kiliseleri ise çoğunlukla tek apsisli olup içten ve dıştan yarım yuvarlak planlı, içten yarım kubbe dıştan ise konik çatı ile kapatılmışlardır. Hagia Paraskeve Kilisesi apsisinin örtüsü düz olarak uygulanırken, Hagios Konstantinos ve Helena Kilisesi ise üçlü bir apsis kullanılmıştır (Karaca, 1992, s.300-301).

İncelen yapılar plan tipine göre üçlü veya tek apsisle sahiptirler. Demirciler Kilisesi apsis yarım yuvarlağı diğer yapılarla karşılaştırıldığında ana apsisin tam bir yarım yuvarlak formda olmadığı, sivriltilmiş bir uçla son bulduğu görülmektedir. Bu yönüyle incelendiği dönem içerisinde farklılık göstermektedir.

Karşılaştırma ve değerlendirme bölümünde incelediğimiz yapılar ile ilgili konulardan bir diğeri de yapıların örtü ve taşıyıcı sistemleridir. İzmir ve Muğla örneklerinde ele aldığımız kiliselerde taşıyıcı unsur olarak sütun ve paye kullanıldığı görülmektedir. Örtü sistemlerinde ise çoğunluğu beşik tonoz kullanılmıştır. Beşik tonoz dışında İzmir Hagios Voukolos Kilisesi'nde naosun üzerinin kubbe, haç kollarının manastır tonozu ile örtüldüğü, İzmir Menemen Hagios Konstantinos ve Çeşme Merkez kiliselerinde ise çapraz tonoz kullanıldığı

görülmektedir (Erol, 2003). Kayseri ilinden verilen örneklerde ise beşik ve çapraz tonoz tercih edilmiştir (Ekin, 2005, 93-130).

Kiliselerde nefleri ayıran taşıyıcılar İzmir ve Muğla örneklerinde ağırlıklı olarak sütunlardan oluşmaktadır ancak paye de kullanılmıştır. Örneğin sütun ve payenin birlikte bulunduğu Şirince Hagios Ioannes ve Ayvalık Hagios Georgios kiliselerinde sütun paye dönüşümlü olarak kullanılmıştır. Genellikle sütunlar ahşap malzemeden olup dış yüzeyleri alçı sıvalıdır. Ancak bazı yapılarda ahşap yerine tuğla malzeme de kullanılmıştır. Ahşap sütunlar alçı ile kaplanırken bazı yapılarda ahşap yerine tuğla malzeme de kullanılmıştır. Ahşap veya tuğla kullanılan taşıyıcıların üzeri kenevir halatlarla sağlamlaştırılmış alçı sıva ile kaplanmıştır. Genellikle yuvarlak forma sahip olan bu sütunlar Ayvalık Taksiarkhes ve Kato Panagia kiliselerinde yivlenmiş, Ayvalık Hagia Ioannis Kilisesi'nde ise yonca şeklinde kullanılmıştır. Tek nefli kiliselerde ise duvarlarda gömme sütun veya gömme payeler yer almaktadır (Erol, 2003, s.122).

İstanbul örneklerinde nef ayırımı sütunla veya kare kesitli ahşap taşıyıcılarla sağlanmaktadır. Örtü sistemine göre değişiklik gösteren bu taşıyıcılar, üst örtünün ahşap olduğu yapılarda taşıyıcılar ahşap sütunlardır. Galata Panagia ve Ayvansaray Demetrios kiliseleri ahşap örtülü ve ahşap sütun taşıyıcılara sahiptirler. Üst örtünün ahşap üzeri alçı kaplama olduğu yapılara da ise; taşıyıcılar yine sütun olup Fener Georgios ve Eğrikapı Panagia kiliseleri buna örnektir. Nef ayırımının kare kesitli, taş malzemeye sahip payeler ile sağlandığı tek yapı Samatya Hagios Georgios Kilisesi'dir. Kiliselerde kullanılan sütunlar genellikle ahşap üzeri alçı kaplama tekniğinde hazırlanmış ve üzerleri çeşitli renklerle boyanmıştır (Karaca, 1992, s.309).

Tez konusu olan Demirciler Kilisesi'nde nef ayrımlarında naosta sadece sütun kullanılmış, apsis kemerlerini taşınması için ise paye kullanılmıştır. Gümüşhane örneklerinde de Demirciler Kilisesi'nde olduğu gibi taşıyıcılar genellikle sütun iken apsisin önünde paye kullanılmıştır (Özkan &Yurttaş, 2012, s.208). Uğurtaş Köyü Kilisesi ve Uğurtaş Köyü İstavri Köyü Mahallesi Kilisesi'de ortada dört bağımsız sütun apsis önünde ise iki paye bulunmaktadır (Özkan &Yurttaş, 2012, s.158-160).

İncelenen kiliseler malzeme ve teknik açıdan değerlendirildiğinde kesme taş ve kaba-yonu taşın birlikte kullanıldığı görülmektedir. Yapılarda kaba-yonu taş esas yığma duvar malzemesi olarak kullanılırken kesme taş bağlayıcı unsur olarak ve taşıyıcılarda kullanılmıştır. Bununla birlikte farklı bölgelerde yöresel özelliklerde görülmektedir. Örneğin İzmir ve Muğla illerinde kaba-yonu ve tuğla malzeme ile Muğla’da yöresel bir taş cinsi olan sarımsak taşı kullanılmıştır. Kayseri ili örneklerinde ağırlıklı olarak kesme taş kullanılmış olup, İstanbul örneklerinde ise kaba-yonu ve kesme taş ile birlikte tuğla malzeme de görülmektedir.

Bu bilgilerden yola çıkarak 19. yüzyıl kilise inşasında kullanılan malzemelerin genel olarak kaba-yonu ve kesme taş ağırlıklı olduğu, bununla beraber yöresel farklılıklar da görüldüğü söylenebilir. Tez konumuz olan yapıda ise kaba-yonu ve kesme taş birlikte kullanılmıştır; bu durum 19. yüzyılda inşa edilen kiliselerde kullanılan genel malzeme ve teknik özelliklere uymaktadır.

İncelenen yapıların cephe düzenlemelerine bakıldığında cepheler genellikle sıvalı ve açık renkler ile boyalıdır. Cephelerdeki hareketlilik yerleşimlerin yaptıkları çıkıntılar, çan kuleleri, pencere ve kapı açıklıkları, saçak silmeleri ile oluşturulmuştur. Yapıların karşılıklı gelen cepheleri kendi içlerinde birbirlerini tekrarlayan benzer düzenlere sahiptirler. Kuzey ve güney cephelerin pencere dizileri genellikle cephenin ortasında veya üst kısmında yer alır. Bu diziyi batıya doğru galeri hizasındaki küçük pencereler izlemektedir (Sönmez, 2014, s.44). Anadolu örneklerinde ise oldukça sade bir üslup kullanıldığı, kapı pencere gibi açıklık kısımlarını çevreleyen ince silmeler dışında örneklerin tamamında konumuz olan yapıyla benzer özeliğe sahip olarak saçak altında silme kuşağına yer almaktadır.

Değerlendirme ve karşılaştırma bölümünde ele aldığımız diğer bir başlık süslemedir. Süslemede kullanılan unsurların iç mekânda yoğunlaştığını görülmektedir. Tez konumuz olan Demirciler Kilisesi’nde fresko tekniğinde uygulanan geometrik motifler ve figürlü süsleme olarak da Pantokrator İsa ve dört İncil yazarı figürleri görülmektedir.

Bu dekorasyon unsurları bugün kapatılmış olmakla birlikte elimizde olan kaynaklar sayesinde Orta nef tonozunun ortasında yer alan kompozisyon anlaşılabilmektedir. İşlenen bu sahnenin bir benzeri ile Amasya Gümüşhacıköy,

Gümüş Kasabası'nda bulunan bir 19. yüzyıl Rum Ortodoks Kilisesi olan ve bugün cami olarak kullanılan Gümüş Yeni (Maden) Camii'nde karşılaşılmaktadır. Bazilikal planlı bu kilisesin orta nefi üzerinde yer alan tonoz örtüde, ortada Pantokrator İsa ve dört İncil yazarı resmedilmiştir (Amasya Kültür Envanteri) (Görsel 44). Amasya Gümüş Yeni (Maden) Camii'nde yer alan bu kompozisyon orijinal şekliyle günümüze kadar ulaşmış ve gayet iyi bir şekilde korunmuştur. Kompozisyonda İsa tam ortada madalyon içerisinde haleli ve kollarını iki yan açmış sağ elinde İncil tutarken sol eliyle de takdis eder vaziyete resmedilmiştir. İsa aşırı dökümlü, kırmızı renkte, khiton adı verilen bir tür Antik Yunan kıyafeti giymektedir. Khitonun üzerinde ise yine Antik Yunan kıyafetlerinden olan kalın ve uzun pelerin biçimindeki mavi bir himation bulunmaktadır. İsa'nın etrafını dolaşa bir yazı kuşağı bulunmaktadır. Tonozun dört köşesinde ise dört İncil yazarı yer almaktadır. Her bir yazar madalyon içerisinde haleli ve ellerinde İncil tutar vaziyette resmedilmiştir

Amasya Gümüş Kasabası Yeni (Maden) Camii'nde yer alan bu sahne ile tez konusu olan yapı arasında sahenin işleniş ve figürlerin konumlandırılması İsa ve İncil yazarlarının madalyon içerisinde ele alınmaları açısından benzerlikler bulunmakla birlikte Demirciler Kilisesi'nde sahenin zeminin sade oluşu figürlerin daha sade ve işlevsel ve figürlerin daha basit işlenmiş oluşu açısından farklılıklar bulunmaktadır.

Bu sahenin bir diğer benzerine Gümüşhane'nin Torul ilçesine bağlı Gülaçar Köyü'nün merkezinde yer alan ve 19. yüzyıla tarihlendirilen üç nefli, bazilikal planlı kilisede yer almaktadır. Zengin fresko bezemelere sahip olan kilisenin, orta nefin merkezini örten tonoz kemerlerinin içleri, dini niteliği olan figürlerle bezenmiştir. Orta nef tonozunun merkezinde, oldukça canlı renkler kullanılarak yapılan, ancak sadece bazı bölümleri seçilebilen kompozisyonun merkezinde, bir madalyon içerisine alınmış Pantokrator İsa ve onun etrafında dört İncil yazarı tasvirleri yer almaktadır. İncil yazarlarının aralarında görülen insan figürleri yer almaktadır (Okuyucu Yılmaz, 2015, s.132).

Torul'a bağlı Gümüştuğ Köyü Baş Mahallesi'nde yer alan ve 19. yüzyıla tarihlendirilen Hagios Demetrios Kilisesi üç nefli, bazilikal planlıdır (Özkan & Yurttaş, 2012, s.151-152). Orta nefin tonozunun merkezinde, kerubim melekleri ile

çevrelenmiş beyaz bulutlar üzerinde oturan ve üzerinde yazı şeridi bulunan bir madalyon içerisinde de yer alan Pantokrator İsa ve İsa'nın dört köşesinde ise madalyonlar içerisinde İncil yazarlarının tasvirleri yer almaktadır. Günümüzde bu tasvirler tamamen yok edilmiştir. Eski tarihli bir kaynakta ve o dönemde yapılan tanımlamalardan hareketle, başının iki yanında monogramları bulunan İsa, iki eli ile takdis işareti yapmaktadır. İsa'nın kıyafetleri kırmızı üzerine koyu mavi renkte, başındaki halesi sarı, madalyonun içerisi ise altın sarısı renktedir (Görsel 45).

Trabzon'un Maçka ilçesine bağlı Ocaklı Köyü'ndeki Archistratios ve Blasios ve Menas Kilisesi (Bryer-Winfield,2002, s.261), üç nefli kubbeli bir bazilikadır. Yapının iç mekânı mevcut halinden anlaşıldığı üzere sıvanmış ve bir bezeme programına tabi tutulmuştur. Bunlardan en önemlisi kubbenin batısındaki tonoz yüzeyine, fresko tekniği ile işlenmiş olan Pantokrator İsa ve onun iki yanında resmedilmiş İncil yazarlarıdır. İsa'nın başı etrafındaki halede sarı, elbisesinde mavi, saçları ve yüzünde kahverengi ve tonları, resmin arka fonunda ise kırmızı renk kullanılmıştır. İncil yazarlarından kuzeyde resmedilen ikisinin sarı hale içerisindeki başları ve kısmen vücutlarının geri kalan kısımları görülebiliyorken, güneydeki figürlerde ise belirlenemeyen parçalar kalmıştır. Pantokrator İsa'nın İncil yazarları ile birlikte resmedildiği bu kompozisyonun, kilisenin kubbesi yerine tonoz yüzeyine resmedilmesi, değişik bir uygulama olarak dikkat çekmektedir (Bryer-Winfield, 2002, s.265).

Gümüşhane Torul'da Küpçüler Mahallesi Kilisesi'nde yer alan Pantokrator İsa ve İncil yazarları kompozisyonunda, İsa madalyon içerisinde kahverengi bir zemin üzerinde tahta oturur vaziyette ellerini iki yana açmış takdis işareti yapmaktadır. İsa bir bulut kümesi üzerinde tasvir edilmiş, başı hare içine alınmış ve her iki yanında monogramı verilmiştir. Dört köşede yer alan İncil yazarları hem sembollerini hem de isimleri ile madalyon içerisinde tasvir edilmişlerdir (Özkan & Yurttaş, 2012, s.142-143) (Görsel 46).

Mersin'de yer alan Aziz Paulus ve Taşucu Kilisesi'nin orta nef tonozu üzerinde ortada Pantokrator İsa ve dört İncil yazarının sembolleriyle birlikte tasvir edildiği görülmektedir. Aziz Paulus Kilisesi'nde Pantokrator İsa cepheden, başının etrafında haçlı ve İsa'nın monogramının yer aldığı halesi, üzerinde kırmızıya yakın renkli khitonu ve sol omzu üzerinde yer alan koyu mavi himationu ile kollarını iki

yana açmış elleriyle takdis işareti yapar halde tasvir edilmiştir. Sahnenin dört köşesinde yer alan İncil yazarları ise sembolleriyle birlikte tasvir edilirken hepsinin ortak özellikleri başlarının etrafında isimlerine yer verilmiş olunmasıdır (Aydın, 2011, s.54-55).

Tez konusu olan Demirciler Kilisesi'nde yer alan Pantokrator İsa ve dört İncil yazarının resmedildiği kompozisyonun benzerleri incelendiğinde; ele alınan örneklerin tamamında sahne ve sahnede yer alan bütün unsurların aynı şekilde yerleştirildiği görülmektedir. Trabzon Maçka'da yer alan kilise hariç sahnelerin tamamı orta nef tonozu üzerinde yer almaktadır. Sahnenin merkezinde yer alan Pantokrator İsa tez konusu olan yapı ve diğer örneklerin tamamında madalyon içerisinde başı hare içine alınmış ve her iki yanında monogramı yer almakta olup, Gümüş Yeni (Maden) Camii'de madalyonun etrafında bir yazı kuşağı yer almaktadır. Küpçüler Mahallesi Kilisesi'nde İsa kahverengi bir zeminde iken Amasya Maden Camii'nde ise kırmızı bir zemin kullanılmıştır. Konumuz olan Demirciler Kilisesi'nde ise İsa'nın çevresindeki on sekiz ışının uçlarında Kerubi figürleri yer alır ve İsa'nın ayakları ucunda bulutlar bulunmaktadır. Bu yönüyle Torul Hagios Demetrios Kilisesi'ne benzerlik göstermektedir. Gümüşhane Torul'da yer alan Hagios Demetrios ve Küpçüler Mahallesi kiliselerinde ve Mersin Aziz Paulus Kilisesi'nde Demirciler Kilisesi'nde olduğu gibi kollarını iki yana açmıştır. Amasya Yeni (Maden) Camii'nde İsa yine kollarını iki yana açmıştır ve kucağında kutsal kitap bulunmaktadır. İsa'nın dört bir köşesinde yer alan İncil yazarları ise Tez konusu yapı ve örneklerin tamamında madalyon içerisinde yer almaktadırlar. Gümüşhane Torul'da Küpçüler Mahallesi Kilisesi'nde, Mersin Aziz Paulus Kilisesi'nde ve Gümüş Yeni (Maden) Camii'nde yazarların hem isimleri hem de sembolleri yer almaktadır.

Dönem örneklerinde bezeme unsurlarına dış cephede az rastlanmakla birlikte taş, ahşap, alçı ve boya gibi malzemelerle çeşitli bezeme unsurları oluşturulduğu görülmektedir. Taş bezeme yapıların dış cephelerinde yoğunlaşmış özellikle giriş bölümleri kaba yonu keme taş ile kaplanırken, plasterlerde, silmelerde, kat ayrımlarında, pencerelerde taş bezeme kullanılmıştır. Alçı bezeme oldukça yoğun ve farklı alanlarda kullanılmıştır. Üst örtü kaplamalarında, sütun başlık ve kemerlerinde hem kaplama hem de süsleme unsuru olarak uygulanmıştır. Ahşap malzeme üzerindeki çeşitli yontularla birlikte özellikle ikonostasis, kürsü,

gynekaion gibi bölümlerde kendine bolca yer bulmuştur. İç mekânda, özellikle tonoz ve kubbelerde fresko tekniğindeki resim ve süslemeler bugün büyük oranda tahrip olmuşlarsa da kalan izlerden oldukça çeşitli ve yoğun kullanıldığı anlaşılmaktadır (Erol, 2003, s.129).

İzmir ve Muğla örneklerinde ise sütun başlıkları ve pencere kemerlerinde yer alan süslemeler de dışında alçı pano ve madalyonlar içinde süslemeler yer almaktadır. Muğla örneklerinde farklı olarak mekân içerisinde alçı panolarda havarilerin resimleri ve ikonostasislerde alçı sıva üzerinde melek figürleri ve rozet süslemeleri yer almaktadır. 19. yüzyılda inşa edilen kiliselerde dış yüzeyleri sade tutulduğu görülürken iç mekanlarda ise kalem işi, madalyonlar ve bitkisel ve geometrik süslemeler dışında tez konumuz olan Demirciler Kilisesi'nde olduğu gibi figürlü bezemelerde yer almaktadır.

İstanbul örneklerinde de Anadolu'da olduğu gibi dış cephelerin oldukça sade olduğu görülür. Sadece saçak altında yapıyı dolanan bir silme kuşağı ve giriş kapılarındaki kilit taşı dış cephede yer alan tek süsleme özellikleridir. Yapıyı dolaşan bu silme kuşağında silme sayıları ve formları değişmektedir. Galat Panagia Kilisesi'nde altta dış bükey üzerinde düz silme yer alırken Samatya Hagios Georgios Kilisesi'nde bir düz silme ve bir dış bükey silme şeklinde silme kuşağı yer almaktadır (Karaca, 1992, s.328). Dış cephelerde ayrıca konsollarda, payandalarda, pencere kemerlerinde, sütun veya sütunceler ve onların başlıklarında süsleme görülmektedir. İç mekânda ise alçı sıva kaplı sütun başlıkları, ikonostasis ve ambon yoğun olarak süsleme alanlarının başında gelmektedir. İkonostasis üzerinde bitkisel ve figüratif süsleme dışında kabartma ve rölyefler de yer almaktadırlar.

Anadolu örneklerinde ise tamamın da oldukça sade bir üslup kullanıldığı, kapı pencere gibi açıklık kısımlarını çevreleyen ince silmeler dışında örneklerin tamamında konumuz olan yapıyla benzer bir özeliğe sahip olarak saçak altında silme kuşağına yer almaktadır.

Değerlendirme ve karşılaştırma içerisinde yer alan diğer bir konu başlığı ise çan kulesidir. Demirciler Kilisesi'nde her ne kadar günümüze sadece taşıyıcı konsolları ulaşmış olsa da dönem örneklerine bakılarak çan kulesi hakkında çıkarımlara varmak mümkündür.

Çan, tunç, bakır ve benzeri ses çıkartan bir madenden yapılmış, içinden sarkan tokmağın sallanıp kenarlara vurması ile ses çıkaran bir araçtır (Sözen ve Tanyeli, 2012, s.72). Eski Türklerde çung, gang, çeng, çang, çong; bazı Batı dillerinde clocca, signum, campana, nola, cloche; Arapça’da nakus, ceres; Farsça’da nakus ve zeng kelimeleri ile ifade edilen çanın ilk defa nerede ve ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemektedir (Şahin, 1993, s.196).

Bizans kiliselerinde ibadet vakitlerini bildirmek üzere öncelikle çan yerine semantron kullanılmıştır (Kazhdan,1991, s.279). Taşınabilir özellikteki semantron demir, bronz ve ahşap gibi ses çıkarabilen panel ve ses çıkmasını sağlayan bir tokmaktan oluşmaktadır. Yaklaşık iki metre uzunluğundaki büyük semantronlar bazen zincirlerle kuleler içerisine asılarak kullanılmıştır (Kazhdan, 1991, s.1867). Çan kulesi, Bizans dini mimarisine Latin istilasından sonra dahil edilmiştir. Öncesinde Konstantinopolis’te çan kullanımı mevcut olmakla birlikte bu kullanım din dışıdır (Kazhdan, 1991, 279).

İstanbul’un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet tarafından 1453 yılında çıkarılan Galata Ahitnamesinin 14. maddesi şöyledir; “*koruyam gayrı memleketlerim gibi ve kilisalar ellerinde ola ayinlerince okıyalar amma çan ve nakus çalmıyalar ve kilisaların alub mescid etmiyem bunlar dahi*” Fermanından da anlaşılacağı gibi var olan kiliseler korunmuş, yeni kilise yapımı ve çan çalınması yasaklanmıştır (Şakiroğlu, 1983, s.211-224).

Osmanlı İmparatorluğu’nda, Islahat Fermanı’na kadar olan dönem boyunca çan çalınması yasak olduğundan kiliselerde bu döneme kadar çan kulesi inşa edilememiştir. 19. yüzyılın ortalarında, Tanzimat ve Islahat Fermanlarının sağladığı koşulların sonucunda kiliselerde çan çalınması serbest bırakılmış, bu dönemden itibaren bazı kiliselerde ek yapı olarak çan kuleleri inşa edilmiştir.

Ege Bölgesi’nde yer alan 19. yüzyıla ait kiliselerden yalnızca Ayvalık Hagios Ioannes, Cunda Hagios Nikolaos ve Kayaköy Pirgotissa kiliselerinin çan kuleleri günümüze ulaşabilmiştir. Ayvalık kiliselerinde yapıya bitişik olan çan kuleleri müstakil örnekler şeklindedir (Erol, 2003, s.131).

Kayseri örneklerinde çan kulelerinin yapıya bitişik ve ayrı olarak düzenlenirken bu örnekler dışında özellikle batı cephesinde çatı üzerine yerleştirilmiş çan kulesi örnekleri bulunmaktadır. Talas Panagia Kilisesi, Gesi

Kayabağ Yanartaş kiliseleri bunu örnektir (Sevim, 2014, s.277). Bu örnekler dışında Kayseri’de Rum ve Ermeni nüfusunun birlikte yaşaması mimariyi de etkilemektedir. Kayseri’de bulunan 1892 tarihli Zincidere Ermeni Protestan Kilisesinin batı cephesinin tam ortasında da baldaken tarzda bir çan kulesi mevcuttur (Kayseri Kültür Envanteri). Bu çan kulesinin benzerlerine Erzurum’da rastlanmaktadır. 1838 tarihli Ermeni Asdvadzadzin Kilisesi ve Erzurum Protestan kiliselerinin (Tarbassian, 1975, s.37-39) batı cephesinde yer alan çan kuleleri Kayseri’de yer alan örneklerle birebir aynı tarzdadır (Görsel 47).

İstanbul Rum Ortodoks kiliselerinde çan kuleleri genellikle kare kesitli bir kaide üzerinde kademelenerek yükselen kare planlı yapılardır. Herhangi bir kaide üzerinde yer almayan çan kuleleri, kiliselerin herhangi bir köşesinde veya avlu duvarı üzerinde yer almaktadırlar. Çan kulelerinde düzgün kesme taş kullanılmaktadır. İstanbul’da bulunan çan kulelerinden yapıya bitişik olarak kaide üzerinde yer almayan kulelerden bazıları şunlardır: Samatya Analipsis Kilisesi’nde avlu içerisinde bağımsız olarak yer almaktadır. Galata Panagia’ da ise avluda bulunan yönetim binası üzerinde yer almaktadır. Kuruçeşme’de bulunan Hagios Demetrios Kilisesi’nde ise yapının kuzeydoğu köşesinde çan kulesi bulunmaktadır (Karaca, 1992, s.304).

Orta ve Doğu Karadeniz bölgeleri 19. yüzyıl Rum kiliselerinde çan kuleleri beden duvarı ile bütünleşik ve bağımsız olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır (Okuyucu Yılmaz, 2018, s.197). Giresun Şebinkarahisar Licese (Hagios Georgios) Kilisesi’nin (Çizim 7) çan kulesi yapının kuzey batı duvarına bitişiktir. Ordu İli Mesudiye İlçesi merkezinde yer alan Mesudiye Kilisesi’nin batı köşesinde yer alan çan kulesinin kaide bölümü günümüze ulaşabilmiştir.

Bu çan kulesi uygulamasının en yakın benzeri Amasya Gümüşhacıköy, Gümüş Kasabası’ndaki Gümüş Yeni (Maden) Camii’nde karşılaşılmaktadır. Günümüzde cami olarak kullanılan Rum kilisesinin batı cephesi ekseninde çatı hizasında benzer şekilde bir çan kulesi bulunduğu günümüze kalan izlerden anlaşılmaktadır (Görsel 49).

Tez konusu olan Demirciler Kilisesi’nde bugün mevcut olmadığı halde batı cephesinde bulunan destek izlerinden cephenin tam ortasında çan kulesi bu yönüyle farklılık göstermektedir. İstanbul ve Anadolu örneklerinde yapıya bitişik veya ayrı

olarak ele alınan an kuleleri tez konusu olan yapıda bulunduğu cephe ve konumu nedeniyle yukarıda tanıtılan örneklerden farklılık göstermektedir. Bu bilgiden yola çıkarak Demirciler Kilisesi'nin an kulesinin bölgesel özellikler taşıdığı söylenebilir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin, Tanzimat ve Islahat fermanını ilan edilinceye kadarki süre boyunca Gayrimüslim halk üzerinde uyguladığı “millet” sistemi, himayesindeki halkların statü, toplum içindeki davranış ve mimari faaliyetleri üzerinde kısıtlamalar getirilmiştir.

Bu kısıtlamalarla kilise yapımı ile ilgili olarak; yeni kilise inşa edilmemesi, çan çalma yasağının sonucu olarak çan kulesi yapılmaması, kubbe yapılamaması ve örtünün kurşun kaplanmaması gibi kurallar belirlenmiştir. Yangın, deprem gibi afetler sonucunda gerçekleşen yeniden yapım ve onarımlar, kiliselerin aynen eski şekliyle yapılması koşuluyla padişahın iznine bağlanmıştır.

1453 tarihinden başlayıp 18. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nde kilise yapımı yasaklanmıştır. 1789 tarihli Fransız Devrimi ile Osmanlı Devleti'nde başlayan milliyetçilik akımına karşı II. Mahmut azınlıklara eşit haklar vaat etmiş başta yeni kilise inşası olmak üzere birçok imtiyaz gayrimüslimlere verilmeye başlanmıştır. Bu imtiyazlar neticesinde 19. yüzyılda Anadolu topraklarında çok sayıda Rum Ortodoks kiliseleri inşa edilmiştir.

Konumuz olan Erzurum Demirciler Kilisesi'nden daha önce Erzurum tarihi ve mimarisi üzerine kaleme alınan iki çalışmada bahsedilmiş fakat yapı hakkında ayrıntılı bir mimari tanıtım yapılamamıştır. Çalışmadaki öncelikli amacımız yapının bu eksiklikleri tamamlamak ve belgeleme çalışmamız izim ve fotoğraflarla destekleyerek ortaya koymaktır.

Tescil belgesinde bahsi geçen kitabenin akıbeti şu an için belirsizdir. Resmi kayıtlarda giriş kapısı üzerinde yer aldığı ifade edilen tabelanın yerinde bugün camii tabelası yer almaktadır. Orijinal tabelanın bunun altında mı yoksa çıkarılıp başka bir yere mi taşındığı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılmamıştır. Bunun dışında orijinal kitabede yer aldığı not edilen at figüründen yola çıkılarak, atlı azizler olarak tasvir edilen ve 19. yüzyılda adlarına birçok kilise inşa edilen Hagios Georgios veya Hagios Theodoros isimlerinden birine atfedilmiş olabileceği sonucuna varılmaktadır.

Benzer örnekler yardımıyla ve çeşitli kaynaklar üzerinde yaptığımız incelemeler sonucunda Demirciler Kilisesi'nin 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başı

arasında yapılmış olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu dönem kiliselerinde çoğunlukla görülen üç nefli tonozlu bazilika tipinde olması, batı cephesi üzerinde yer alan çan kulesi, tonozdaki duvar resimlerinin batılı resim anlayışına yakın olması gibi Tanzimat ve Islahat fermanları sonrası kiliselerinin genel özelliklerini barındırması, kilisenin tarihlendirmesini desteklemektedir. Duvar resimleri ve süslemeleri özellikle 19. yüzyıl Rum mimarisinin yoğunlaştığı Doğu ve Orta Karedeniz bölgelerindeki süsleme ve resimlerle büyük benzerlikler göstermektedir.

Demirciler Kilisesi'nin nartheks bölümü üzerinde derinleştirdiğimiz çalışmalar sonucunda, Kilise nartheksinde yer alan sütunlu kemerli portiko tarzının 19. yüzyıla ait benzer açık nartheks örneklerinden farklı olarak kuzey ve güney cephelerde kapalı oluşu, üzerinde bir galeri katının yer alması ve galeri katına çıkışı sağlayan merdivenlerin batı cephe duvarı içerisinde yer almasıyla kendine has olduğu anlaşılmıştır. Bu özellikler ayrı ayrı olarak farklı yapılarda karşımıza çıksa da bir arada yalnızca Demirciler Kilisesi'nde tespit edilmektedir.

Kilisenin camiye çevrildikten sonra iç mekândaki dini dekorasyon dışında mimari herhangi bir değişiklik geçirmediği gerçekleştirdiğimiz incelemelerle tespit edilmiştir. Kilise bugün halen cami olarak işlev görmektedir.

Kent içerisinde zamanla kültürel anlam kazanmış ve topluma çeşitlilik katmış bütün toplulukların eserleri korunmayı hak etmektedir. Kentin kimliğini oluşturan bu tip yapıların korunup gelecek kuşaklara aktarılması, tarihi bilincini geliştirip insanların dünyaya bakış açılarını zenginleştirir. Bu yüzden ülkemizde tarihi çeşitliliğe katkıda bulunan her türlü yapının korunması gerekliliği unutulmamalı, geleceğe güvenle aktarılması sağlanmalıdır. Eski eserlerin korunması konusunda toplumda farkındalık yaratılıp, bilinç arttırılmalıdır.

Çalışmamızın, bundan sonra bu yapıyla ve dönemle ilgili çalışmalara yardımcı olması en büyük dileğimizdir.

KAYNAKÇA

Açikel, A. (2003). Artukabad Kazası Yer Adları (1455-1600), *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 20 (2), 181-202.

Akman, M. (1996). Kilise ve Havraların İslam-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri, *İlam Araştırma Dergisi*, 1 (2), 133-144.

Aleksandru, E. (1996). 19. Yüzyılda İstanbul Rum Ortodoks Kiliseleri. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Amasya Kültür Envanteri: Amasya Kültür Envanteri: Yeşilırmak Havzası Kalkınma Birliği Yayınları, 2010.

Atabeyoğlu, Ö. Turgut, H. Yeşil, P. Yılmaz, H. (2009). Tarihi Bir Kentin Değişimi: Erzurum Kenti, *İstanbul Teknik Üniversitesi Dergisi*, 8 (1), 41-53.

Atalay, İ. (1983). Erzurum Ovası ve Çevresinin Toprakları, *Ege Coğrafya Dergisi*, 1(1), 68-99.

Ateş, E. (2018). Yeniköy Hagios Nikolaos Rum Ortodoks Kilisesi ve Barındırdığı İkonalar. Lisans Bitirme Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Ankara.

Aydın, A. (2011). 19. Yüzyıl Mersin Kiliseleri, Pitura Mersin Kitaplığı -1, Zero Prodüksiyon, İstanbul.

Bayraktutan, A. (2010). Erzurum İngiliz Konsolosluğu ve Faaliyetleri. Yüksek Lisans Tezi, Erzurum Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum.

Baring-Gauld, S. Sabine. (1876). *Curious Myths of the Middle Ages*, London.

Beydilli, K. (2000). *Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinden Kısa Bir Kesit II. Mahmut Devrinde Kilise Tamir*, Editör: Azmi Özcan, İstanbul, 255-266

Beygu, A. Ş. (1936). *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, Bozkurt Yayınevi, İstanbul.

Bostancı, M. (2015). Millî Mücadelede Erzurum Kongresi Ve Kararları, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 184-203.

Bozkurt, G. (1993). Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 43 (1). 49-59.

Bozdemir, E. (2006). *Yakutiye İlk Kademe Belediye Başkanlığı 207-2011 Stratejik Planı*, Erzurum.

Büktel, Y. (2017). Türk Ve Yunan Trakya'sında "U" Narteksli Geç Dönem Kiliseleri, *International Journal of Social And Humanities Sciences*, 2(2), 64-84.

Brant, J. (1836). "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, (6), 187-223.

Bryer, A. Winfield, D. Ballance, S. (2002). *Jane, The Post-Byzantine Monuments of the Pontos*, Great Britain/USA.

Bryer A. Winfield, D. Ballace, S. (1985). *The Byzantine Monument and Topography of the Pontus*, Washington,

Bulunur, K. İ. (2009). II. Mehmet Tarafından Galatalılara Verilen, 1453Ahidnamesi ve Buna Yapılan Elamalar Hakkında Bilgiler, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, (50), 59-85.

Cahen, C. (2000). Osmanlılardan Önce Anadolu, (Çev; Erol Pazarcı), *Tarih Vakfı Yurt Yayınları*, İstanbul.

Cuinet, V. (1890). *La Turquie D'Asie I. Paris*, E. Leroux.

Cumhuriyetin Ellinci Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, Erzurum 1974

Curcic, Slobodan. (1991). "Naos", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, New York-Oxford, (2), 1438.

Curcic, Slobodan. (1991). "Nartex", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, New York-Oxford, 2, 1436.

Çavuşoğlu M. (1997). İstanbul Rum Kiliselerinde Örtü Süslemesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Çolakoğlu, E. (2014). Kent Tarihi ve Yerel Yönetim İlişkisi Yönüyle Erzurum, *Türk İdari Dergisi*, (479), 29-57.

Çiğdem, S. & Can, B. (2005). Erzurum Müzesi'nde Bulunan Tarım Aletleri Işığında Geç Kalkolitik ve Tunç Çağlarında Bölgedeki Tarımsal Faaliyetler, *Anadolu*, (29),13-27.

Çoruh, H. (2002). Türk Ermeni Nüfusuna Göre 1847 Tarihli Nüfus Defteri, *Ermeni Araştırmaları*, (6), 95-115.

Çoşkun, O. (2008). İç Göçler Açısından Erzurum İlinin Analizi, *Doğu Coğrafya Dergisi*, (20), 239-266.

Davison, R. H. (1981). Küçük Kaynarca Antlaşmasının Yeniden Tenkidi, İstanbul, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10(11), 343-368.

Demirdağ, Y. (1990). Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan Azınlıkların Sosyal ve Ekonomik Durumları, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (13), 15-33,

Demirel, M. (1996). *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara.

Demirözü, D. (2002). 1922 Zorunlu Göç Yâda Exsodos, *Görüş Dergisi*, 18-28.

Eğilmez, S. (2007). Karin Bölgesi ve Thodiosipolis'in Kuruluşu, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (33), 183-198.

Ekin, C. (2005). Kayseri Karabağ Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Erol, A. Ö. (2003). Ege Bölgesi Ortodoks Kiliseleri. Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Eyice, S. (1963). *Son Devir Bizans Mimarisi İstanbul' Da Palaiologos'lar Devri Anıtları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul,

Evcim, S. (2004). Osmaneli (Lefke) Hagios Georgios Osmanlı Dönemi Rum Kilisesi. Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Eskişehir.

Gündoğdu, H. Bayhan, A. A, & Arslan, M. (2010). *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Erzurum.

Güner, S. (2000). Kayseri İl Merkezdeki Surp Krikor Lusavoriç ve Surp Asvazdadin Ermeni Kiliseleri. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Gürbüz, O. (2016). Kalikalâ-Erzen İsimlerinin Menşei ve Erzurum'un Fethine Dair Bazı Değerlendirmeler, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, (46), 131-143.

Güngör Açıkgöz, Ş. A, & Ahunbay, Z. (2008). 19. Yüzyıl Kayseri Kiliseleri İçin Koruma Önerileri, *İstanbul Teknik Üniversitesi Dergisi*, 7 (2), 26-37.

Güngör Açıkgöz, Ş. (2007). Kayseri ve Çevresindeki 19. Yüzyıl Kiliseleri ve Korunmaları İçin Öneriler. Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, İstanbul.

Hañçer, E. (2010). 19. Yüzyıl İstanbul Ermeni Dini Mimarisinde Yeni Tipoloji: Kubbeli Kiliseler ve Çan Kuleleri, Batılılaşan İstanbul'un Ermeni Mimarları Uluslararası Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 80-89.

İbret, Ü. (2003). Çankırı'daki Köy Adları Üzerine Coğrafi Açidan Bir İnceleme, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 7, 53-80.

İlter, F. (1988). XIX. yüzyıl Osmanlı Dönemi Mimarlığında, Kayseri Yöresi Hristiyan Yapıları: Germir ve Endülük Kiliseleri. *Belleten*, 52 (205), 1663 – 1682.

Jennings, R. C. (2020). On Altıncı Yüzyılda Anadolu'nun Kent Nüfusu: Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon ve Erzurum Üzerine Bir İnceleme, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2), 1126-1182.

John Macdonald Kinneir. (1818). *Journey Thruogh Asia Minor, Armenia and Koordistan in The Years 1813 and 1814*, London.

Karaca, Z. (1992). İstanbul' da 1453 Sonrası İnşa Edilen Kiliseler. Yüksek lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Karaca, Z. (2018). İstanbul'da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri, Yapı Kredi Yayınları.

Karaca, Z. (2002). Rum Ortodoks Kiliseleri, *Görüş Dergisi*, 72-78.

Karaca, C. (2013). Göreme Açık Hava Müzesinde Bulunan Azize Barbara Kilisesi. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara

Karataş, Y. (2018). I. Dünya Savaşı'nda Erzurum Vilayetinin Demografisine Dair Tespitler, *Current Research in Social Sciences*, (4), 48-59.

Karpat, K. (2010). *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. İstanbul: Timaş Yayınlar

Kaya, A. (2018). *Erzurum İli Sosyo-Ekonomik Profili 2018*. Erzurum: Erzurum Teknik Üniversitesi Yayınları.

Kayserili, A. (2014). *Erzurum Şehri' nin Kültür Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum

Kayserili, A. (2015). *Erzurum Şehri'nde Yer Adları Üzerine Bir Deneme*, Editör: Zaman, S, Coşkun, O, Pegem Akademi Yayıncılık, 653-667.

Kayserili, A. (2011). *Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre)*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Erzurum.

Kazhdan, A. P. (1991). Bell ve Bell Tower maddeleri. The Oxford Dictionary of Byzantium İçinde, Oxford, New York, (1), 279-281.

Kazhdan, A. P. (1991). Semantron maddesi. The Oxford Dictionary of Byzantium, Oxford, New York, (3), 1868.

Konan, B. (2011). İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Açısından Osmanlı Devleti'ne Bakış, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15 (14), 253-288.

Konan, B. (2015). Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna ilişkin Bir Değerlendirme, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 64 (1), 171-194.

Koşan, H. Z. (1984). *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara,

Küçük, C. (1995). Erzurum. İslam Ansiklopedisi, İstanbul, *Türk Diyanet Vakfı Yayınları*, 334-335.

Olgun, H. (2010). Kilise Defterleri 'ne Göre İstanbul'da Gayrimüslim Cemaatlerin Dini ve Sosyal Görünümü: Üç Numaralı Kilise Defteri Örneği, Editörler: Arslan, F. Bilici, İstanbul, 223-233.

Okuyucu Yılmaz, D. (2013). Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi Rum Kiliseleri. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Okuyucu Yılmaz, D. (2015), Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi 19. Yüzyıl Rum Ortodoks Kiliseleri Figürlü Freskoları Üzerine Bir Değerlendirme, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (55), 127-167.

Okuyucu Yılmaz, D. (2018), Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi 19. Yüzyıl Rum Kiliselerinde Çan Kuleleri, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (41), 194-208.

Özen, F. (2016). İlhanlılar Devrinde Erzurum, *Dil Tarih Coğrafya Dergisi*, 56 (2), 256-284.

Özcan, B. (2011). 1828-29 Osmanlı-Rus Harbi'nde Erzurum Eyaleti'nden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 195-204.

Özger, Y. (2006). Tanzimat Öncesi Erzurum Şehrinin Demografik Yapısı, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 12 (29), 239-266.

Özgül, O. (2016). Erzurum'da Stratejik Bir Urartu Kalesi: Tepeköy (Pir Ali Baba), *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, (19), 137-157.

Özkan, H. (1994). Erzurum ve İlçelerindeki Hristiyan Mimarisi. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum.

Özkan, H. (2003). Gümüşhane Krom Vadisi Kiliseleri, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (31), 115-138.

Özkan, H, Yurttaş, H. (2012). *Orta Çağdan Günümüze Gümüşhane, Tarih, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırmaları 2*, Gümüşhane Valiliği Yayınları.

Pamuk, B. (2005). Erzurum şehir Tarihinin Kaynakları ve Literatürü, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3, (6), 633-688.

Pamuk, B. (2006). 17. Yüzyılda Bir Serhat Şehri Erzurum, *İq Kültür Sanat Yayıncılık*, İstanbul.

Pehlivan, S. (2016). Erzurum İlinde Yapılan Kazılar Hakkında Bir Değerlendirme, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (17), 241-265.

Pekak, M. S. (2009). Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Gayrimüslim, Vatandaşların İmar Faaliyetleri ve Mustafapaşa (Sinassos), *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, (51), 171-204.

Pekak, M. S. (1998). 18-19. yüzyıllarda Niğde ve Çevresinde Hristiyan Dini Mimarisi, XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, (1), 24-48.

Pekak, M. S. (1998). Kappadokya’da Post-Bizans Dönemi Dini Mimarisi 1: Nevşehir ve Çevresi, XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, (1), 1-45.

Pekak, M.S. (2009). Mustafapaşa (Sinassos), Konstantin ve Helena Kilisesi, Kilise I, Kilise II, Kilise III, Kilise IV, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 26(1), 163-186.

Sağır, Güner. (2000). Kayseri İl Merkezindeki Surp Kirikor Lusavoriç ve Surp Asvazadin Ermeni Kiliseleri. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Sevim, K. (2014), Kayseri İncesu Yeni Cami Mahallesi'nde Ortodoks Kilisesi Restorasyon Önerisi. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Ankara.

Sönmez, Ece. (2014), Büyükdere Aya Paraskevi Kilisesi Koruma Projesi. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Sözen, M. Tanyeli, U. (2012), *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul:

Şahin, M. S. (1993). Çan maddesi, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, Ankara, (8), 196-197.

Şakiroğlu, M. (1983). Fatih Sultan Mehmed'in Galatalılara Verdiği Fermanın Türkçe Metinleri, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Araştırmaları Dergisi*, (14), 211-224.

Victor Fontanier. (1829). *Voyages En Orient Entrepris par Ordre du Gouvernement Français de*. Paris.

Yaşar, G. (2020), Osmanlı Belgeleri Işığında 19.Yüzyıl İstanbul'unda Rum Cemaati Tamirleri. Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Kültürel Mirasın Korunması ve Yönetimi Programı, İstanbul.

Yurttaş, H. (2000), Fuat Bey' in Erzurum Haritası, *Türkiye Araştırma Enstitüsü Dergisi*, (15), 49-71.

Yurttaş, Özkan, Köşklü, Tali, Okuyucu, Geyik, Kındıgılı.(2008), *Yolların Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, Kariyer Matbaacılık, Ankara.

Tarbassian, H. (1975), *Erzurum (Garin): Its Armenian History And Traditions, Published By The Garin Compatriotic Union Of The United States*

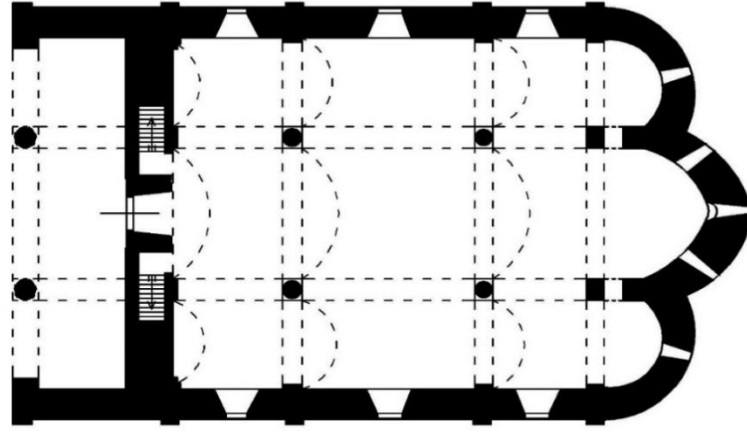
Taşkenlioğlu, M.Y. (2020). Erzurum Şehrinde Yabancı Nüfus (1835-1847). *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (68), 421-449.

Tournefort, Joseph Pitton .(1741), *AVoyageInto The Levant, D. Midwinter*, Londra.

Turan, N. (2011). Tefrik'ten İttihada Osmanlı Devleti'nde Gayri Müslimler'in Toplumsal ve Siyasal Statülerinde Değişim Süreci, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 58, (1), 1-43.

Weigert, C. (1994). Theodor Stratelatos, Lexikon Der Christlichen Ikonographie Begründet Von Engelbert Kirschbaum Sj Herausgegeben Von Wolfgang Braunfels, Achter Band Ikonographie Der Heiligen Meletius Bis Zweiundvierzig Märtyrer Register Mit 310 Abbildungen, Wien: Herder Rom Freiburg-Basel, 444-446.

ÇİZİMLER

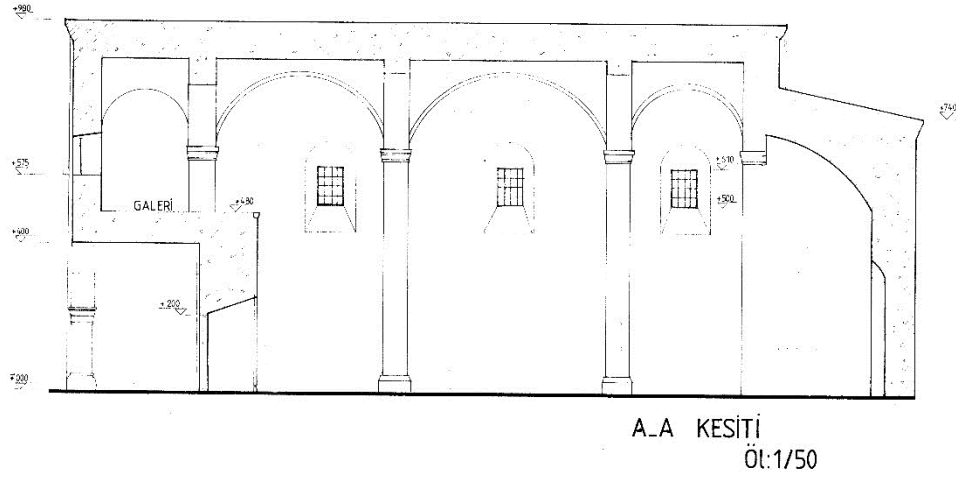

0 1 2 3 5 m

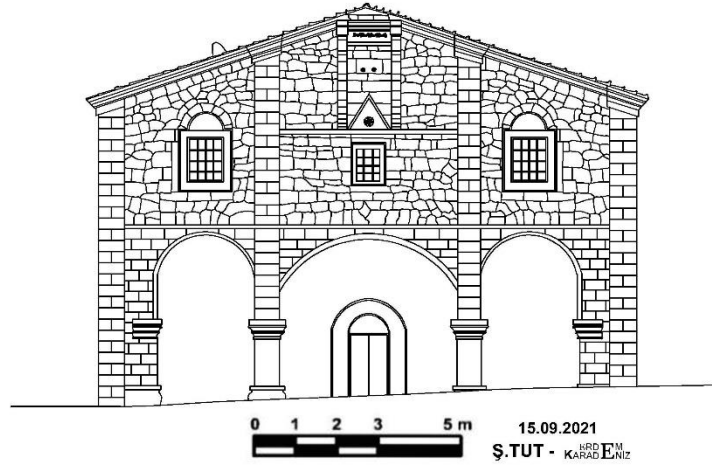

15.09.2021
Ş.TUT - E.KARADENİZ

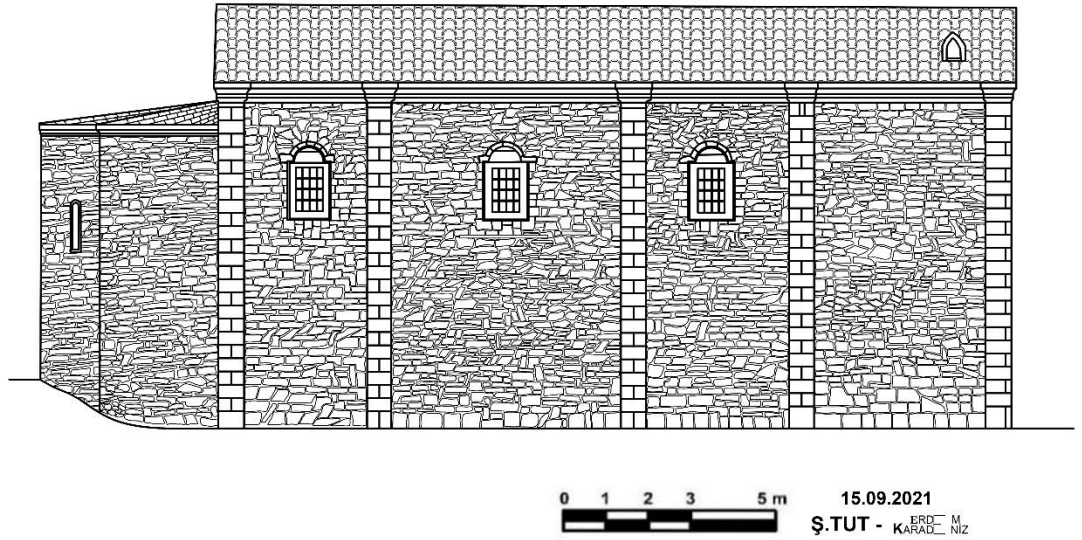
Çizim 1. Demirciler Kilisesi Planı

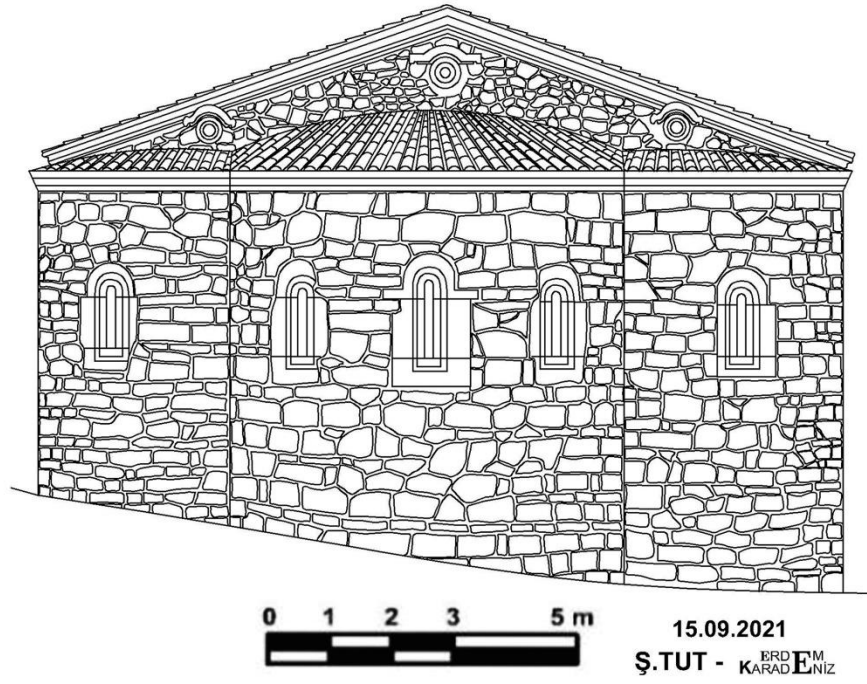
Çizim 2. Demirciler Kilisesi A_A Kesiti (E. K.V. 2020)

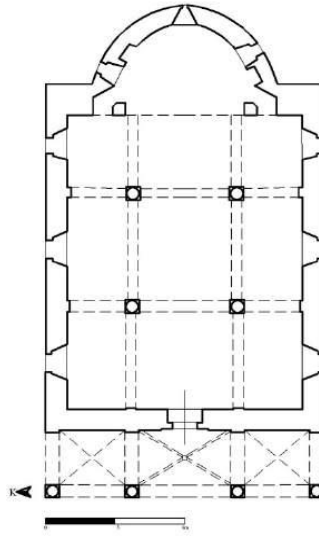
Çizim 3. Demirciler Kilisesi Batı Cephe Rölövesi

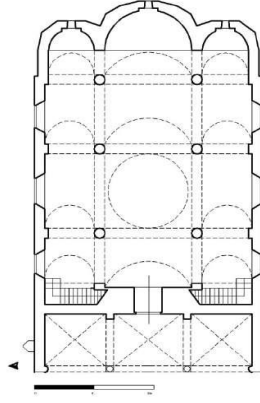
Çizim 4. Demiriler Kilisesi Kuzey Cephe Rölövesi

Çizim 5. Demirciler Kilisesi Doğu Cephe Rölövesi

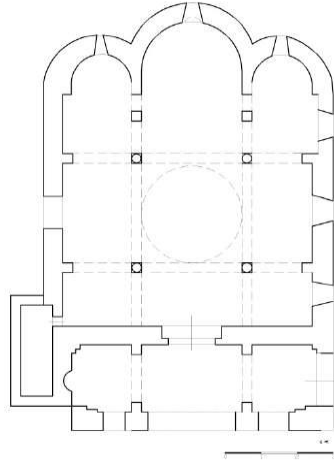
Çizim 6. Ordu Mesudiye Kilisesi (Okuyucu Yılmaz, 2013,811)

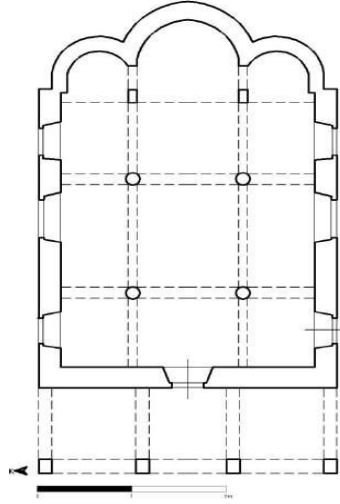
Çizim 7. Hagios Georgios (Licese) Kilisesi (Okuyucu Yılmaz, 2013,542)

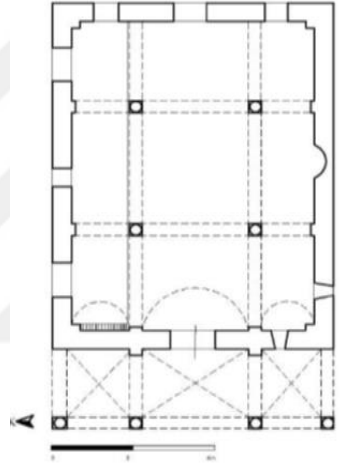
Çizim 8. Turpçu Köyü Camii Kilisesi (Okuyucu Yılmaz, 2013,811)

Çizim 9. Gavalak Kilisesi (Okuyucu Yılmaz, 2013,811)

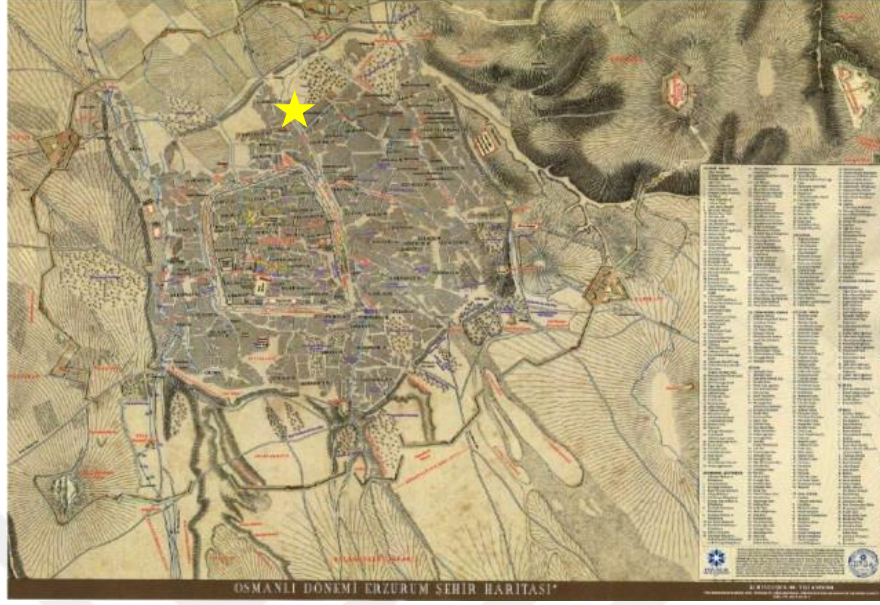

Çizim 10. Dirlik Köyü Kilisesi (Okuyucu Yılmaz, 2013,601)

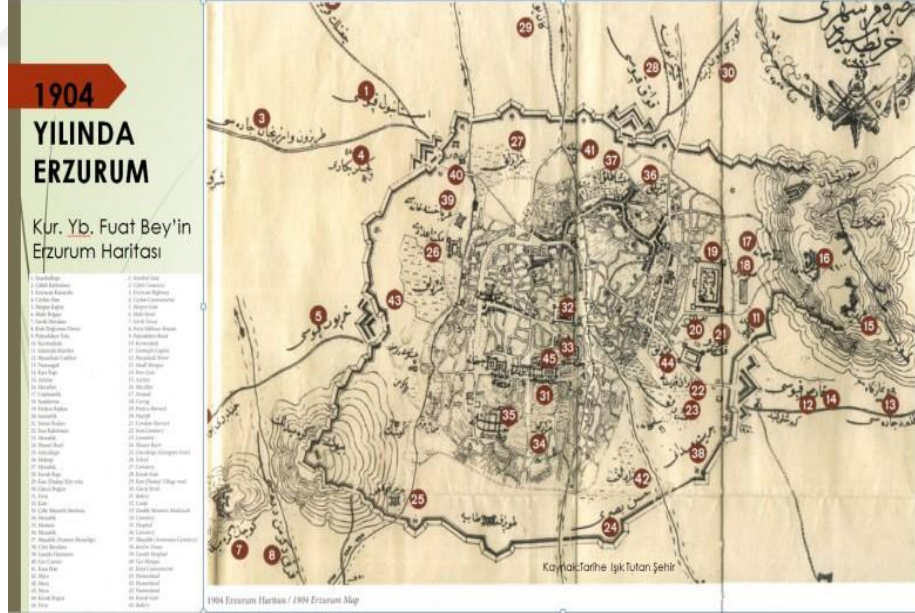

Çizim. 11. Yazlık Köyü Kilisesi (Okuyucu Yılmaz, 2013,601)

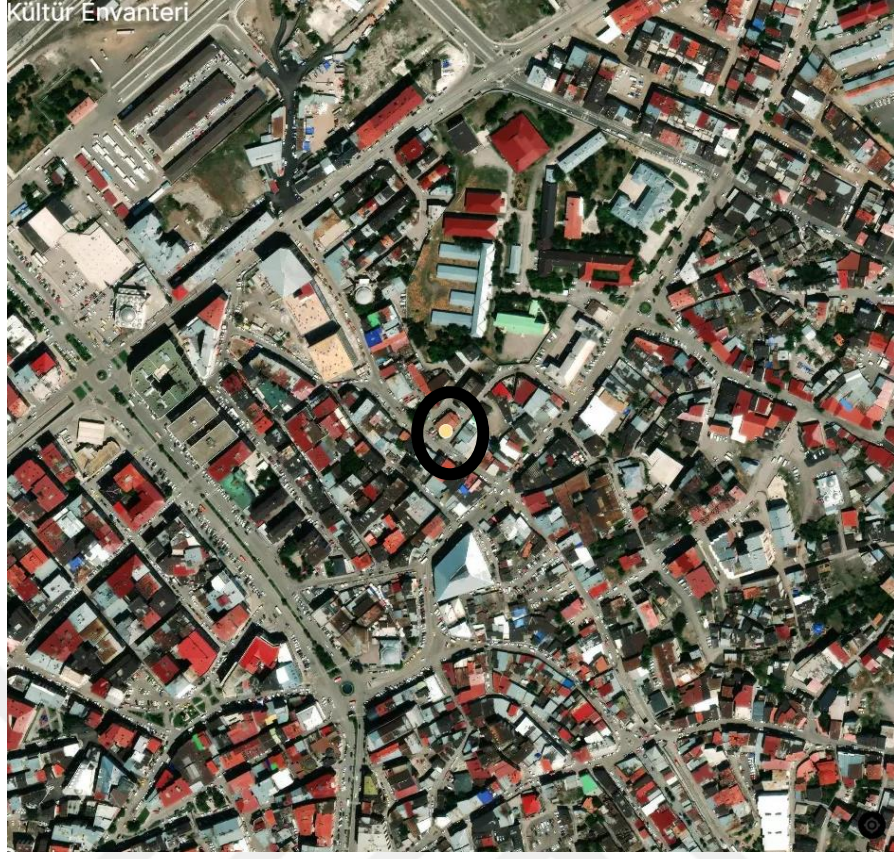
GÖRSELLER

Görsel 1. Osmanlı Dönemi Erzurum Haritası ve Kilise'nin Yeri (Küçükuğurlu M. ve Tüfekçi M.T, 2017)

Görsel 2. Fuat Bey Tarafından Çizilen 1320 H/ 1904 M Tarihli Harita (Yurttaş, 2000'e göre E.K.V. Tarafından Hazırlanan)

Görsel 3. Erzurum Demirciler Kilisesi Uydudan Genel Görüntüsü
(<https://www.kulturportali.gov.tr/>. (Erişim Tarihi: 2020.14.30))

Görsel 4. Batı Cephe

Görsel 5. Nartheks Bölümünün Kuzey Kısmı

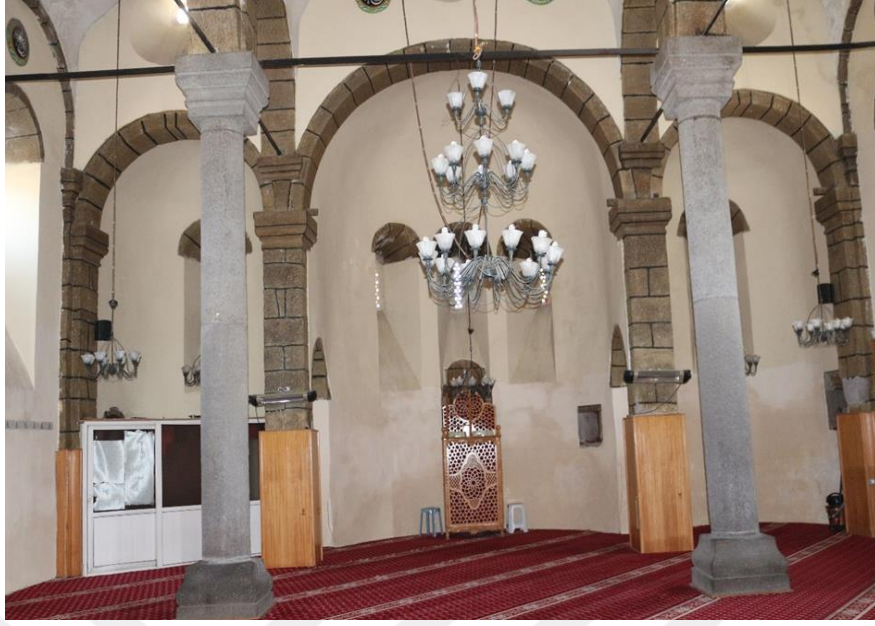
Görsel 6. Nartheks Bölümünün Güney Kısmı

Görsel 7. Naosa Girişı Sağlayan Kapı

Görsel 8. Naostan Batıya Bakış

Görsel 9. Naostan Apsislere Bakış

Görsel 10. Ana Apsisten Diakonikona Geçiş

Görsel 11. Kuzey Köşe Odası (Prothesis)

Görsel 12. Güney Köşe Odası (Diakonikon)

Görsel 13. Galeri Katına Çıkışı Sağlayan Merdivenler

Görsel 14. Galeri Katı (Gynekaidon)

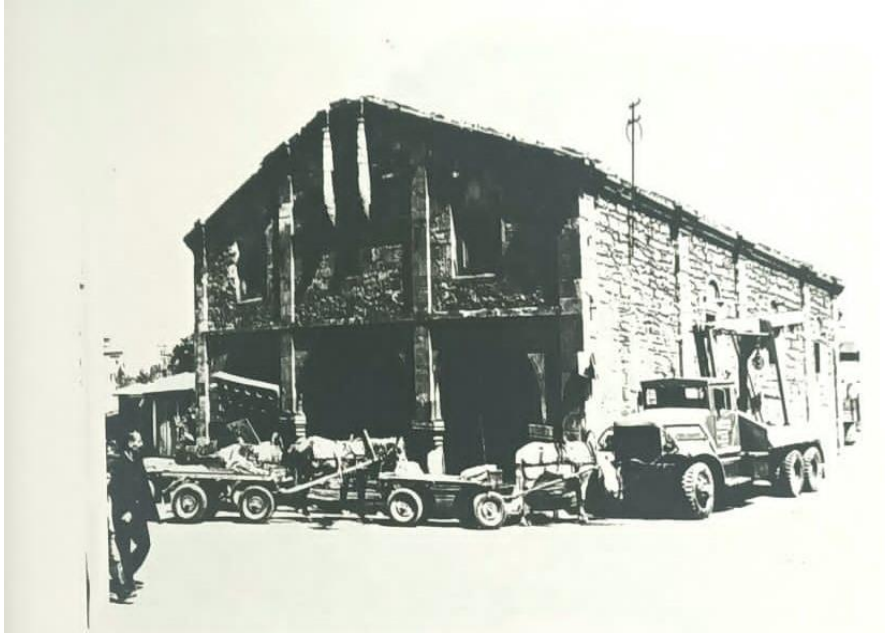
Görsel 15. Batı Cephe Genel Görünüşü

Görsel 16. Kuzey Cephe Genel Görünüşü

Görsel 17. Güney Cephe Genel Görünüşü

Görsel 18. Demirciler Kilisesinin Güney Batıdan Görünüşü (Haldun Özkan)

Görsel 19. Demirciler Kilisesinin güney batıdan görünüşü (Haldun Özkan)

Görsel 20. Doğu Cephe Genel Görünüşü

Görsel 21. Doğu Cephesi Genel Görünüşü (Haldun Özkan)

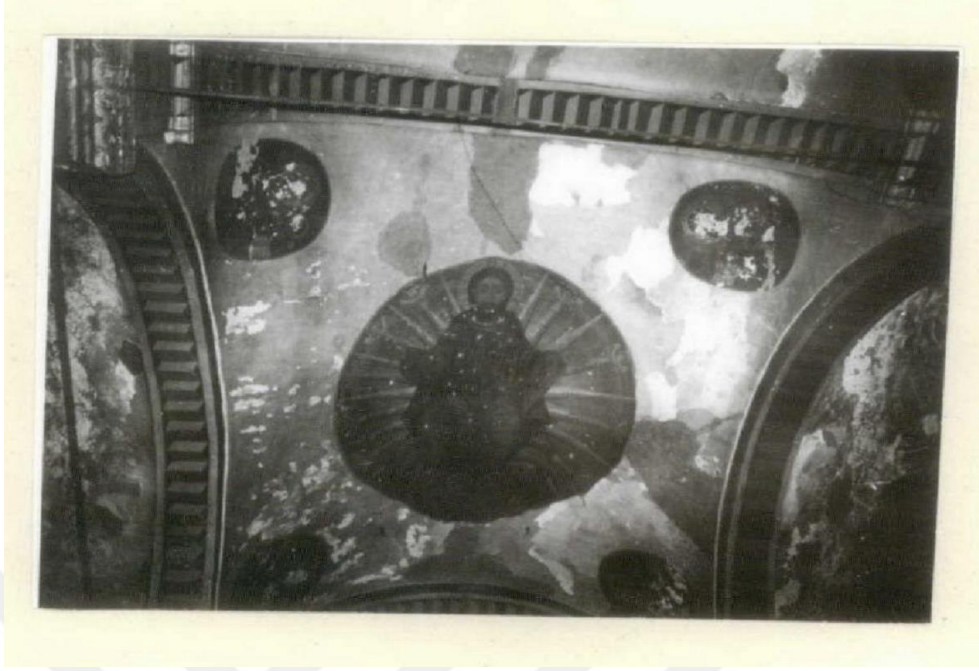
Görsel 22. Demirciler Kilisesinde Kullanılan Malzeme ve Teknik (Demir Malzeme Ayrıntısı)

Görsel 23. Güney Cephe, Batıdan Birinci Sıradaki Pencere

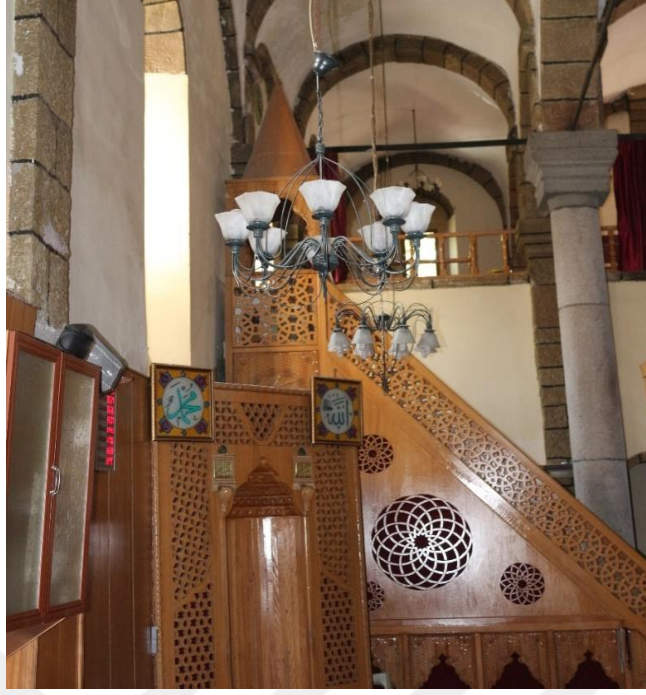
Görsel 24. Apsis Yarım Yuvarlağında Yer Alan Pencere Açıklıkları

Görsel 25. Orta Nef Tonozu Üzerinde Yer Alan Pantokrator İsa ve Dört İncil Yazarı (E.K.V. 1977)

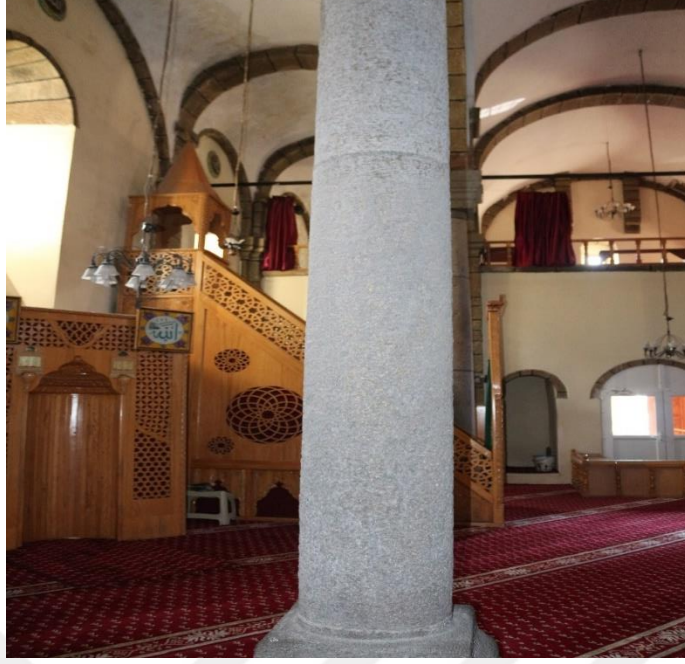
Görsel 26. Ana Apsiste Yer Alan Kürsü

Görsel 27. Mihrap ve Minber

Görsel 28. Batı Cephede Yer Alan Plastik Süslemeler

Görsel 29. Üst Örtüyü Taşıyan Sütunlardan Biri

Görsel 30. Sütün Kaidesi

Görsel 31. Göreme Yılanlı Kilise Aziz Georgios ve Theodoros, (Karaca,2013,s.20)

Görsel 32. Kıpçılar Mahallesi Kilisesi, Giriş Lentosu Üzerinde Yer Alan Aziz Teodoros Tasviri Kalıntısı (Okuyucu,2013, s.773)

Görsel 33. İzmir Hagios Voukolos Kilisesi U Şeklindeki Nartheksi (<https://www.kulturportali.gov.tr>. Erşim Tarihi: 22.08.2021)

Görsel 34. Niğde Konaklı Kilisesi Nartheksi (Açıkgöz, 2007,288)

Görsel 35. Trabzon Sotka Kilisesi Kuzeybatıdan Görünüm (Okuyucu, 2013,844)

Görsel 36. Gümüşhane Krom Vadisi Gavalak Kilisesi Batı Cephesi (Özkan, Yurttaş, 2012,42)

Görsel 37. Turpçu Köyü Kilise Camii Batı Cephesi (Okuyucu,2013,646)

Görsel 38. Licese Hagios Georgios Kilisesi Batı Cephesi (Okuyucu, 2013,639)

Görsel 39. Mesudiye Kilisesi Batı Cephesi ve Nartheksi (Okuyucu, 2013,812)

Görsel 40. Sürmene Dirlik Köyü Kilisesi (Okuyucu Yılmaz,2013,877)

Görsel 41. Vefa Camii (Hagios Theodoros Kilisesi) Batı Cephesi 11-12 Yüzyıl
(Esmer, Ahunbay, 2013, s.13)

Görsel 42. Hüdavendigar Camii Kuzey Cephesi, 14. Yüzyıl (Kültür Envanteri)

Görsel 43. Yanartaş Kilisesi Duvar İçerisinde Yer Alan Merdiven (Açıkgöz,2007, s.300)

Görsel 44. Amasya Gümüş Yeni (Maden) Camii Pantokrator İsa ve Dört İncil Yazarı (Amasya Kültür Envanteri)

Görsel 45. Hagios Demetrios Kilisesi Orta Nef Tonozunda Pantokrator İsa Tasviri (AB. DW. SB. JI, 2002, s. 215)

Görsel 46. Küpçüler Mahallesi Kilisesi Orta Nef Tonozu Pantokrator İsa ve İncil Yazarları (Okuyucu Yılmaz, 2015,157)

Görsel 47. Erzurum Protestan Kilisesi (Tarbassian,1975,32)

Görsel 48. Amasya Gümüş Yeni (Maden) Camii (Amasya Kültür Envanteri)

EKLER

EK:1

[illegible]

EK.1a: 1977 Yılında Kültür Varlıkları Tarafından Hazırlanan Belge ve Yapı Tanıtımı

25.00/37

165

Res.1 Erzurum, Eski Ortadoks Rum Kilisesinin, cephe görünümü

Res.2 Erzurum, Eski Ortadoks Rum Kilisesinin, Doğu cephesi

ANITLAR YÜKSEK KURULU	
Kayıt No.	Tarih
569	10.5.1977

EK.1b: 1977 Yılında Gerçekleştirilen Çalışmada Fotoğraflanan Batı ve Güney Cepheleri

166

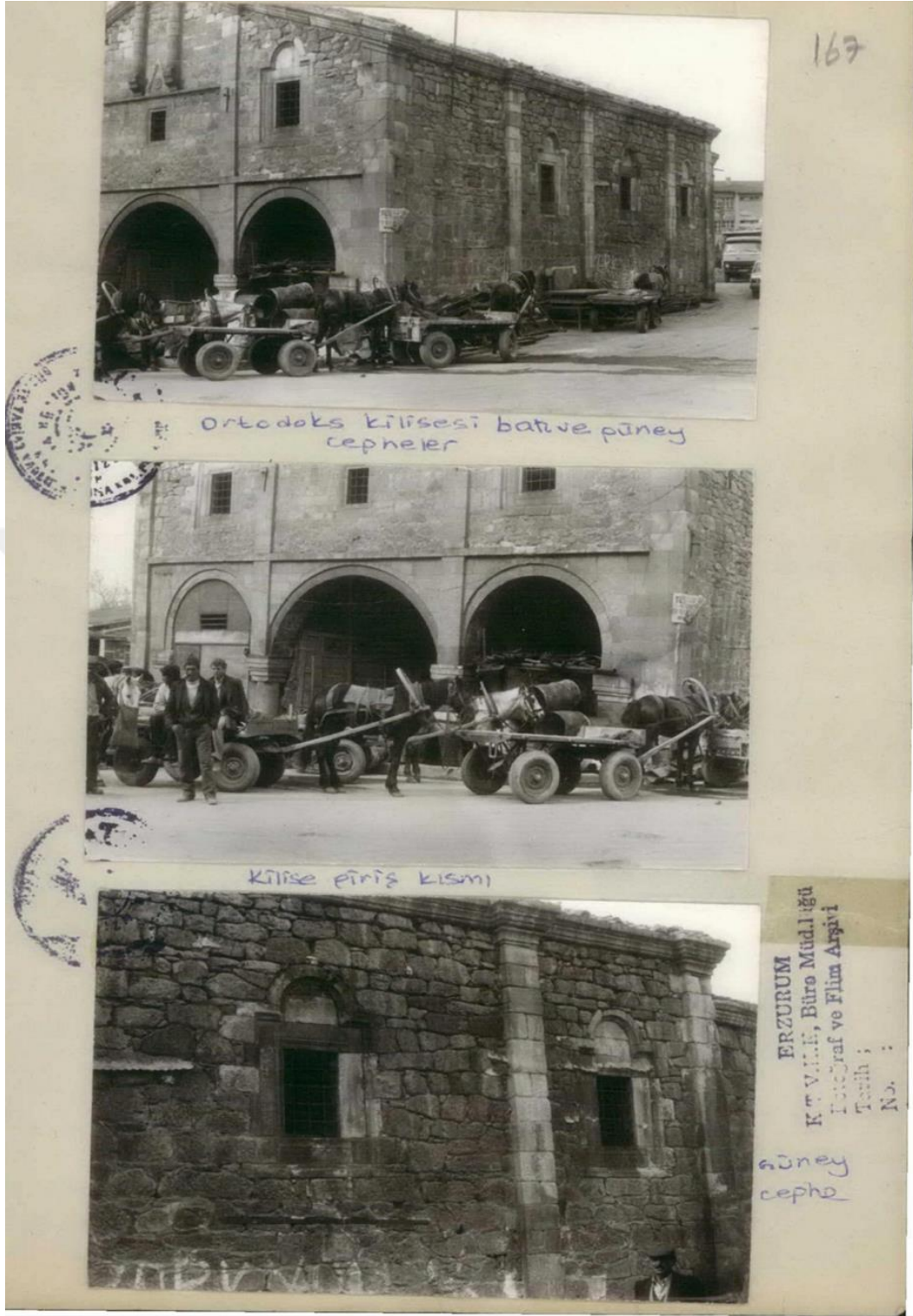
Res.3 Erzurum,Eski Ortadoks Kilisesinin, Orta ve yan nefleri

Res.4 Erzurum,Eski Ortadoks Kilisesinin, Orta freskleri

ANITLAR YÜKSEK KURULU	
Kayıd No.	Tarihi
569	10.5.1977

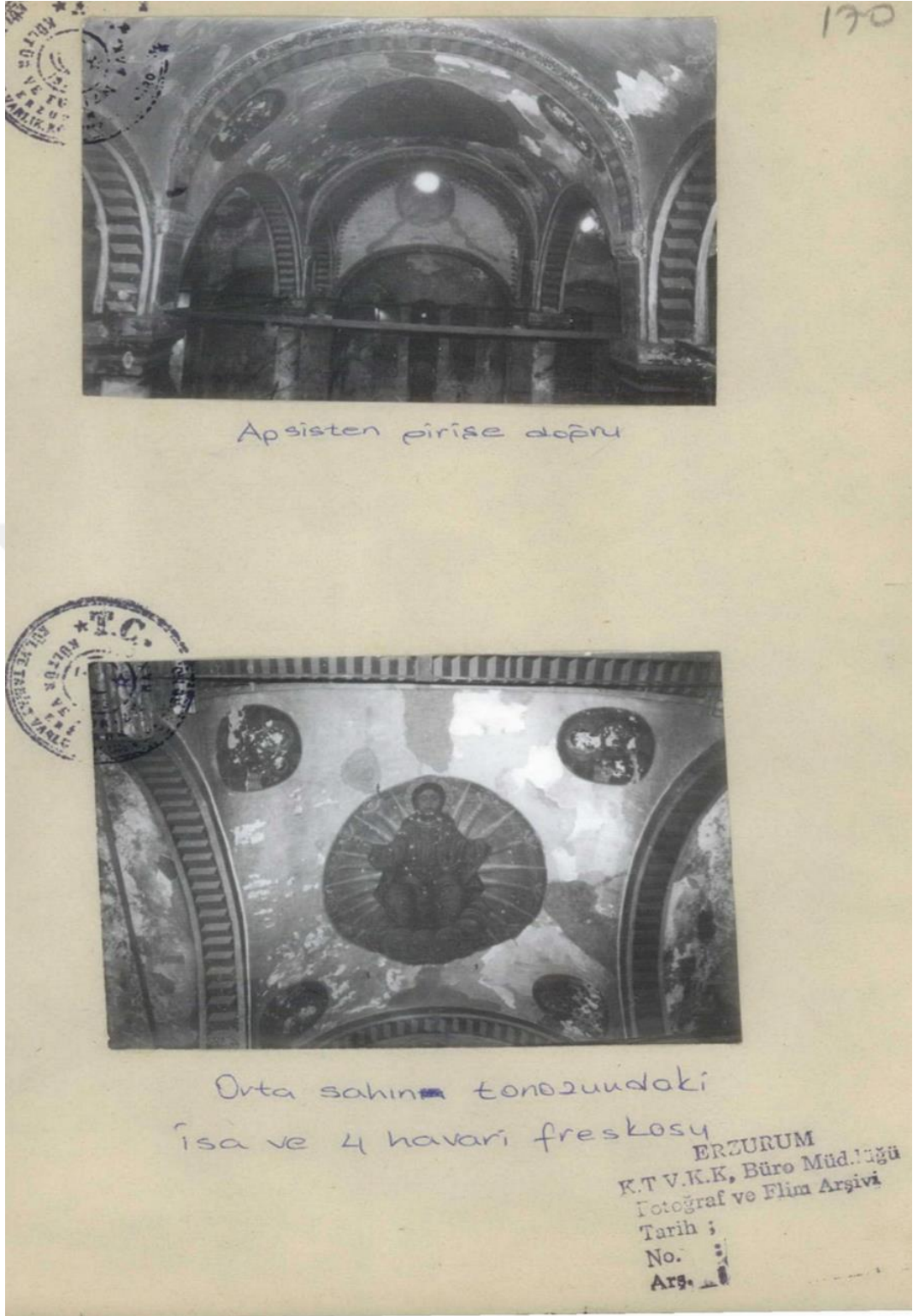
EK.1c: 1977 Yılında Gerçekleştirilen Çalışmada Fotoğraflanan Naos Bölümü ve Tavanda Yer Alan Freskler

EK.1d: 1977 Yılında Gerçekleştirilen Çalışmada Fotoğraflanan Batı ve Güney Cepheleri

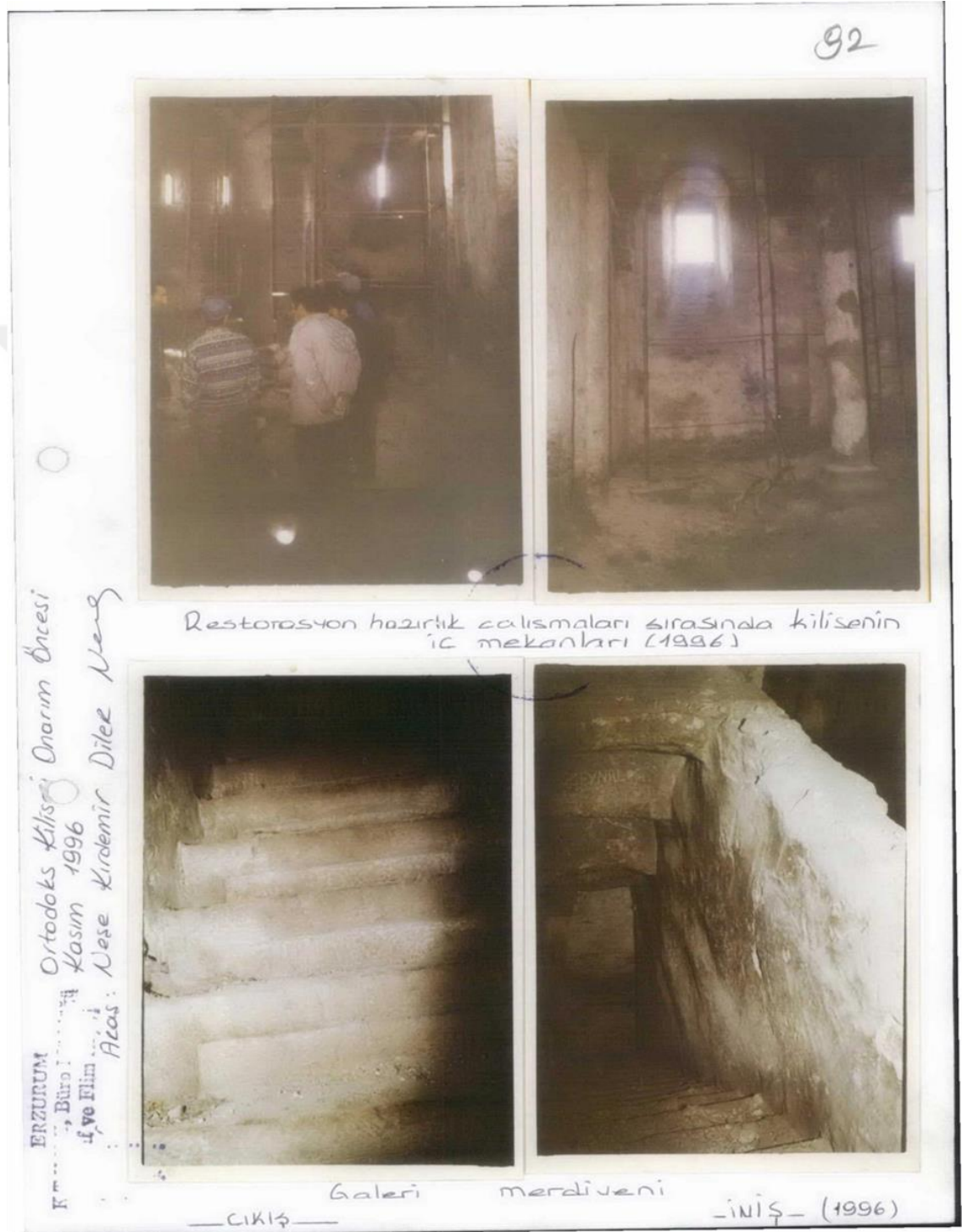

Ek.1e: 1977 Yılında Gerçekleştirilen Çalışmada Fotoğraflanan Batı ve Doğu Cepheleri

EK.1f: 1977 Yılında Gerçekleştirilen Çalışmada Fotoğraflanan Apsis ve Orta Nefte Yer Alan Freskolar

EK:2

EK.2a:1996 Yılında Gerçekleştirilen Restorasyon Çalışması Öncesi Yapıya Ait Resimler, İç Mekan ve Galerî Katına Çıkışı Sağlayan Merdivenler

Orta sahanlık üzerindeki büyük fresk. (1996) Onarım öncesi

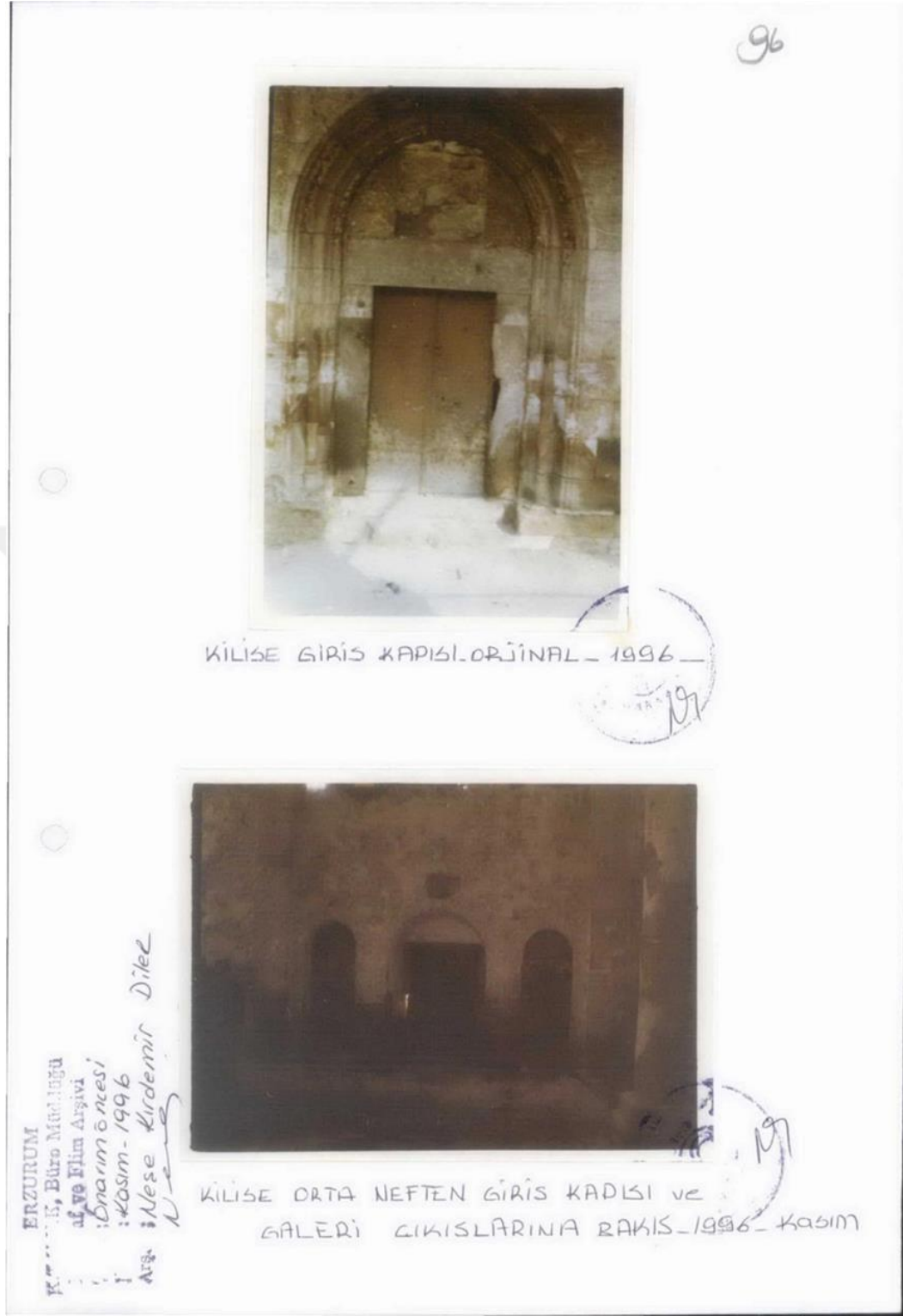
Konu: Orta sahanlık üzerindeki büyük fresk.
 Fotoğraf: Nese Kirdemir
 Tarih: Kasım 1996
 Arşiv: Nese Kirdemir Dilek Nergiz

Orta sahanlık üst örtüdeki diğer küçük freskler

ONARIM NOTU: 9.5.1990 tarihli onarım esas raporunda fresklerin asma tavan ile kapatılması belirtilirken yapılan incelemede fresklerin orijinal zırt ile yeni örtü arasında bırakılarak boşlukta kaldığı belirtilmektedir.

EK.2b: 1996 Yılında Gerçekleştirilen Restorasyon Çalışması Öncesi Yapıya Ait Resimler Ota Nefte Yer Alan Fresko Kalıntıları

EK.2c: 1996 Yılında Gerçekleştirilen Restorasyon Çalışması Öncesi Yapıya Ait Resimler, Kilise Giriş Kapısı ve Orta Neften Galeri Katına Çıkışı Sağlayan Merdivenlere Bakış

ONARIM ÖNCESİ

Kilise Doğu cephe - Apsis ve apsidioollerin
ış görünümü 1996

Catı ve
güney cephe
1996 - Kasım

Kuzey-doğu
1996 - Kasım

TUTANUM
K... .., Büro Müdürü
I... .. al ve Elim Arşivi
T... .. : Onarım Öncesi
N... .. : Kasım - 1996
Arş. : Neşe K. Diler Neş

EK.2d: 1996 Yılında Gerçekleştirilen Restorasyon Çalışması Öncesi Yapıya Ait
Resimler, Doğu, Güney ve Kuzey Doğu Cephelerinden Görünüş

EK.3

114

T.C.
KÜLTÜR BAKANLIĞI
ERZURUM KÜLTÜR ve TABİAT VARLIKLARINI
KORUMA KURULU
BÜRO MÜDÜRLÜĞÜ

SAYI : EKTVKKBM-690/55
KONU : Erzurum Merkez, Alipaşa Mah.,
pafta 67, ada 330, parsel 14'de ki
Ortaközü Kilisesi.

ERZURUM
2.2.1990

Özü yukarıda belirtilen konu hakkında, Erzurum Kültür ve Tabiat Var-
lıklarını Koruma Kurulu tarafından alınan 29.2.1990 gün ve 200..
.... sayılı karar ekte gönderilmiştir.

Bilgilerinize ve gereğini ederim

E k l e r : 1- Karar
2-
3-

Dr. Kemal İÇİK
Müdür
E. İÇİK

A Ğ I T I M :

Gereği :
-Diyanet İşleri Aşk.'na
-Diyanet İşleri Aşk.
(Erzurum M. Müdürlüğü'ne)

Bilgi :
- KÜL.Tab.Var.Kor.Kur. Md.'ne
-Genel Arşiv B. Aşk.'na
- Kurullar B. Aşk.'na
-Yerel Yönetim Md.
-Erzurum Valiliği
(KÜLT. Md.'ne)

EK.3a: Demirciler Kilisesinin Camiye Dönüştürülmesi İçin Yazılan Resmi Belge

T. C.
KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
ERZURUM KÜLTÜR VE TABİAT VARLIKLARINI
KORUMA KURULU

115

K A R A R

Toplantı Tarihi ve No. : 25.1.1990/ 15
Karar Tarihi ve No. : 25.1.1990/ 200

Toplantı yeri : ERZURUM

Erzurum Merkez, Alipaşa Mah.,pafta 67, ada 320,parşel 14'de kayıtlı tescilli eski eser Ortodoks Kilisesi hakkında, Demirciler Çarşısı esnaf-ları 28.9.1989 tarihli dilekçeyle Vilayet Makamına başvuruda bulunarak yapının niteliğini değiştirmeden camiye dönüştürülmesi için talepte bu-lunmuşlardır. Taleplerinin incelenmesi sonucunda;

Kurulumuzun 22.6.1989 gün ve 78 sayılı kararı ile çarşı olarak tav-siye edilen yapının şimdiye kadar bu yolda hiç bir girişimde bulunulmadı-ğından ve binanın bu arada iyice yıkılmaya yüz tuttuğu görüldüğünden, ya-pının korunabilmesi için eski dokuya hiç dokunmadan mescide dönüştürölme-sine, projelerinin kurulumuza iletilmesine, proje düzenlemesi sırasında mevcut frekslerin korunması için önlemler alınmasına oy birliği ile ka-rar verildi.(müsbet)

B A Ş K A N

Prof.Zafer BAYBURTLUOĞLU

Üye

Prof.Turgut ÖVÜNÇ

(Bulunmadı)

Üye

Necdet ÖZEL

(Bulunmadı)

BAŞKAN YARDIMCISI

Prof.Abdullah YAYYALI

Üye

Dr. Yılmaz TOSUN

Mimar (İMZA)

Üye

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı-Soyadı	Şevin TUT
Doğum Yeri-Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Ordu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü
Yüksek Lisans	Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Bölümü
Bildiği Yabancı Diller (varsa)	
Bilimsel Faaliyetleri (varsa)	
İş Deneyimi	
Stajlar	-
Projeler	-
Çalıştığı Kurumlar	-
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	16.12.2021